

Oud@Utrecht

Doldrank • Hoveniersdracht • Utrechtse Sousa

Podcast met 'vernieuwde' museumdirecteuren

In de Podcast Oud-Utrecht spreekt Arjan den Boer met Utrechtse historici en andere deskundigen over de geschiedenis van de stad. Er zijn inmiddels al meer dan 25 gesprekken te beluisteren. In de eerste maanden van het nieuwe jaar verschijnen twee afleveringen met Utrechtse museumdirecteuren. Bart Rutten van het Centraal Museum leidt de luisteraars rond door de nieuwe vaste opstelling Collectie Centraal en licht toe hoe kunst en stadsgeschiedenis gecombineerd zijn. Ook onlangs geheel vernieuwd is het veel kleinere Volksbuurtmuseum. Directeur Lysette Jansen vertelt in de podcast over de verhalen die het heringerichte museum te bieden heeft. De Podcast Oud-Utrecht is te volgen op de website van Oud-Utrecht en via de gebruikelijke kanalen.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 97e jaargang nummer 1, februari 2024 / ISSN 1380-7137. Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar. **Redactie** Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Lig, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet. **Redactieadres** redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht. **Kopij** maximale omvang 2.500 woorden (inclusief noten en bronnen). Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl. **Publicatierechten** van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen. **Ontwerp** Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede. **Verkooppunten** losse nummers à € 5,95 (themanummers € 8,95) via www.oud-utrecht.nl/webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9), boekhandel Broese (Oudegracht 112b), De Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1) en Ako, Bruna, Primera en Readshop in stad en provincie Utrecht.

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale regionale erfgoed. **Voorzitter** Dick de Jong. **Secretariaat** secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht. **Lidmaatschap** Contributie € 42,50 per jaar (huisgenootleden, jongeren tot 26, U-pashouders € 20,- / bedrijven € 60,-). **Ledenadministratie** Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. **Website** www.oud-utrecht.nl

Omslag

Runderen door wolven aangevallen (detail) door Roelant Savery (1576-1639), die vanaf 1621 in Utrecht woonde. Op het schilderij vechten alle dieren met elkaar, ook de mensen in het dorp (rechts) zitten elkaar achterna.

SNIJDERS & ROCKOXHUIS, ANTWERPEN

Agenda

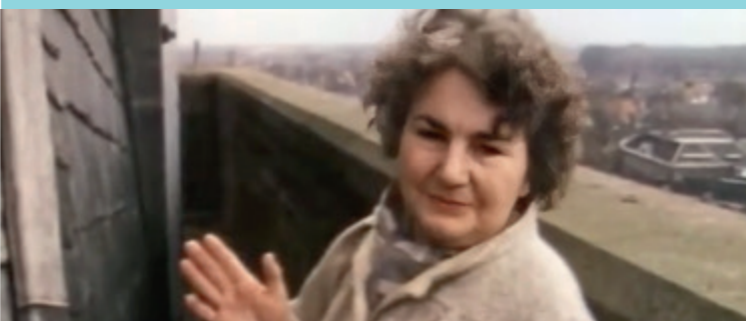
Woensdag 7 februari: Van der Monde-lezing 2024

De 39e Van der Monde-lezing door dr. Saskia Stevens heeft als thema 'Constructing the Limes'. Dit interdisciplinaire onderzoeksproject is gewijd aan de grens van het Romeinse Rijk in Nederland, beter bekend als de Nedergermaanse Limes. Stevens vertelt als projectleider over toegepaste nieuwe technieken en over de ontdekkingen tot nu toe. *Woensdag 7 februari 2024 20.00 uur, Pieterskerk. Toegang gratis, tijdig aanmelden via www.oud-utrecht.nl is noodzakelijk. Voor wie naast een plaats grijpt, volgt later een videoregistratie.*

Vrijdag 9 februari: Historisch café Dolf Zwerver

Dichter Ingmar Heytze vertelt over de Utrechtse kunstschilder Dolf Zwerver (1932-2010), wiens werk de omslagen van Heytzes dichtbundels siert. Zwerver was een autodidact die werkte als reclameschilder, matroos, timmerman en glazenwasser. Eind jaren vijftig begon zijn loopbaan als kunstschilder. Zijn schilderijen zijn vaak dromerig en bespiegeland. *Vrijdag 9 februari 2024 17.15 uur, Bibliotheek Neude. Toegang gratis, vanaf 1 februari aanmelden via www.oud-utrecht.nl.*

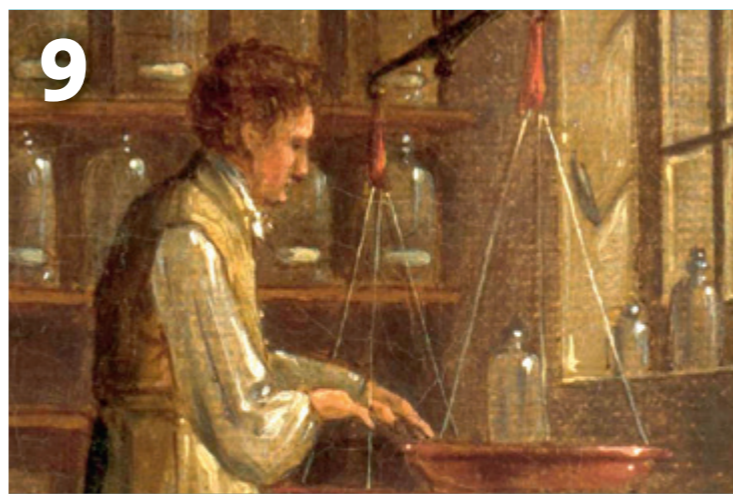
Vrijdag 1 maart: Historisch café Thea Beckman

In het najaar van 2024 verschijnt een biografie over jeugdboekenschrijfster Thea Beckman (1923-2004), geschreven door Vivian de Gier. Zij komt vertellen over de bijzondere band van Beckman met Utrecht. Ze situeerde er twee van haar bekendste boeken: *Stad in de Storm* en *De Val van Vredenburg*. *Vrijdag 1 maart 2024 17.15 uur, Bibliotheek Neude. Toegang gratis, vanaf 15 februari aanmelden via www.oud-utrecht.nl.*

Inhoud

4
Jan Vredenberg
De wolf in Utrecht

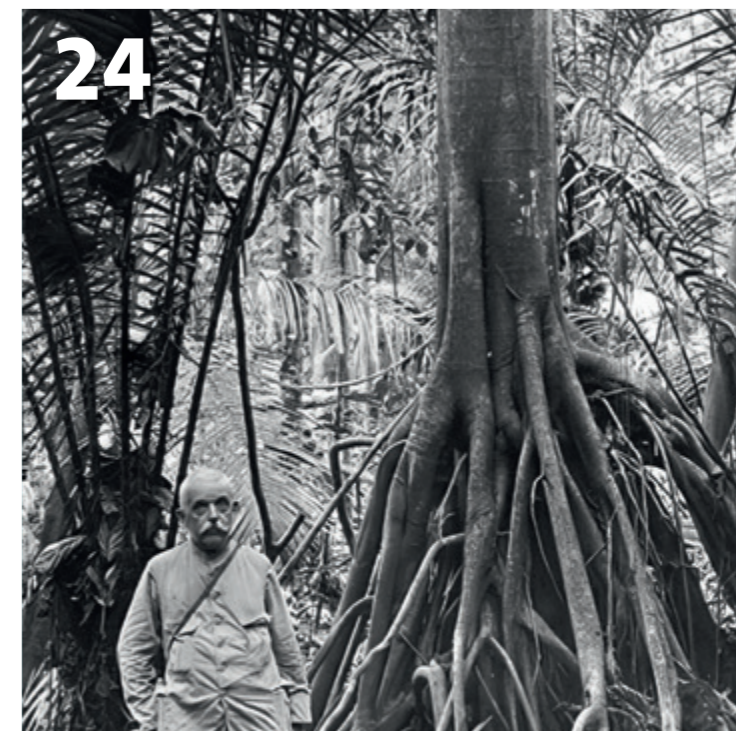
9
Kees Floor
Biltse doldrank uit Woerden

14
Lutgard Mutsaers
Marskoning Sousa in Tivoli

19
Raymond Uppelschoten
Utrechtste hoveniers en hun kleding

24
Armand Heijnen
Bespreking: Universiteit Utrecht en koloniale kennis

27 Signalementen

De wolf in Utrecht

Na een afwezigheid van zo'n anderhalve eeuw is de wolf terug in Nederland. Niet alleen als 'dwaalgast' die af en toe opduikt, maar het dier heeft zich hier weer permanent gevestigd. Ook op de Utrechtse Heuvelrug is de wolf al gespot. Sinds maart 2023 worden er regelmatig meldingen gedaan in onze provincie. De komst van de wolf maakt veel discussie los, maar hij is geen vreemde en kent in ons land een lange historie. Wim van Heugten, die samen met zijn broer Wiro (1950-2013) jarenlang onderzoek deed naar de geschiedenis van de wolf, publiceerde onlangs het boek *De wolf in de Lage Landen. Een historisch overzicht*. Wat kunnen we daaruit leren over de relatie tussen wolf en mens in het verleden van de provincie Utrecht?

Jan Vredenberg is medewerker van Uitgeverij Matrijs en daarnaast freelance redacteur en kunsthistoricus. Hij verzorgde de tekstredactie van *De wolf in de Lage Landen. Een historisch overzicht*.

Mens en wolf hebben eeuwenlang samen geleefd, waarbij de verhoudingen geleidelijk zijn veranderd. Romeinen, Germanen, Kelten en Vikingen hadden ontzag en bewondering voor dit dier, dat een belangrijke plaats kreeg in de mythologie en religie. Het beeld van de wolf lijkt vanaf de middeleeuwen te zijn gekanteld. Het dier werd steeds meer een symbool van

het kwaad, wat zelfs doordrong in het taalgebruik, met uitdrukkingen als 'een wolf in schaapskleren'. Wat wellicht een belangrijke rol heeft gespeeld in die verandering van het 'wolfbeeld' is de opkomst van grootschalige veehouderij in de middeleeuwen, in het bijzonder van schapen. Deze werden in grote aantallen geweid op woeste gronden en graslanden, en het was onmogelijk al deze dieren te beschermen. Historische bronnen vertellen ons over het vele gedode vee, vooral in het zuiden en oosten van de Lage Landen. Omstreeks 1400 werden daarom in Brugge al premies uitbetaald voor gedode wolven.

Ingrijpend voor mens én wolf was de periode van de Opstand en de Tachtigjarige Oorlog in de 16e en de 17e eeuw. Door de strijd raakten hele landstroken vrijwel ontvolkt en braken hongersnoden uit. Dit had uiteraard gevolgen voor de veeteelt en daarmee ook voor de wolf, die gewend was geraakt aan de ruime beschikbaarheid van prooidieren. In een brede, door hongersnood getroffen landstreek van Duinkerke tot Twente brak een ware wolvenplaag uit. Er zijn uit die tijd vele vermeldingen van aanvallen op vee én mensen, waarbij kinderen en ouderen het meeste gevaar liepen. De aanvallen werden vooral in Vlaanderen gemeld. Het aantal liep vanaf het midden van de 17e eeuw weer snel terug. Toch was er nog in het begin van de 19e eeuw een groep jonge slachtoffers in de omgeving van Roermond. Tussen juli 1810 en juli 1811 werden daar elf kinderen door wolven verscheurd en verslonden. Deze slachtoffers vielen mede omdat kinderen er destijds vaak op uit werden gestuurd om vee te hoeden. De wolf is een intelligent en sociaal dier dat samenwerkt bij de jacht en zich niet zomaar laat vangen. Vanaf de middeleeuwen heeft de mens allerlei methoden en technieken ontwikkeld om de wolf te bestrijden: van vergiftigde kadavers, strikken en vallen tot grootscheepse drijfjachten, waarvoor honderden inwoners werden opgetrommeld

om de bossen uit te kammen. Premies ter hoogte van een jaarsalaris werden uitgelooft om het dier te lokken en uit te roeien. Uiteindelijk is de wolf geleidelijk aan verdwenen en werden eind 19e eeuw nog maar enkele exemplaren gezien. Vaak wordt gedacht dat de wolf is uitgeroeid, maar Van Heugten betwijfelt dit in *De wolf in de Lage Landen*. De leefomstandigheden voor de wolf werden steeds slechter en het dier lijkt zich te hebben teruggetrokken naar gunstiger leefgebieden. Wolvenjachten blijken doorgaans weinig succesvol te zijn geweest en waren eigenlijk vooral vermaak voor de adellijke jagers en corvee voor de boeren, die als drijvers werden ingezet.

Historische sporen van de wolf

Welke historische sporen heeft de wolf in de loop van eeuwen nagelaten in het Utrechtse? Het is verleidelijk in de vele toponiemen met 'wolf' verwijzingen naar het dier te zien, maar zo eenvoudig is het niet. Andere woorden kunnen zijn verbasterd tot 'wolf', nog afgezien van toponiemen die verwijzen naar personen met de naam 'Wolf'. Een mogelijk voorbeeld van zo'n verbastering is te vinden in de heerlijkheid Renswoude. Daar ligt aan de slingerende Lunterse Beek het gehucht Kleine of Olde Wolfswinkel, een naam die volgens Van Heugten mogelijk verwijst naar het 'welven' (wentelen/draaien) van de beek. Ook bij Wulven en Oud-Wulven onder Houten acht hij een verband met wolven onwaarschijnlijk. De vroegere gemeente Wulven had een wapenschild met een patroon van golven, en die 'welvingen' zie we ook terug in de geslachtswapens van de heren van Wulven en hun afstammelingen. Minder twijfel is er bij een naam als Wolvengat, een boerderij onder Langbroek die tot 1761 Lokhorst heette. Wolven werden in die tijd onder meer bestreden met wolfskuilen, gecamoufleerde vangkuilen. Betrouwbaarder dan toponiemen zijn de vele schriftelijke vermeldingen van wolven in archieven. Hierin vinden we informatie over de grote wolvenjachten, maar ook over het uitloven en uitbetalen van premies en allerlei incidenten, zoals wolven die in tijden van honger steden binnendrongen en

mensen aanvielen. Zo'n gebeurtenis werd bijvoorbeeld opgetekend op 23 december 1598, dus in de strenge winter van 1598-1599, toen een wolf bijna de stad Utrecht binnendrong. Het dier werd onder de brug van de Catharijnepoort (ter hoogte van Tivoli-Vredenburg) gevangen. Normaal gesproken waren individuele wolven schuw en zochten de bewoonde wereld nauwelijks op. Honger en hondsdelheid worden in historische berichten vaak genoemd als verklaring voor dergelijk gedrag.

- ▲ Een wolf vangt een schaap, miniatuur in *Der naturen bloeme*, bewerkt door Jacob van Maerlant, circa 1280. KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG
- < Sinds maart 2023 wordt de wolf ook waargenomen in de bossen van de Utrechtse Heuvelrug. De foto is elders genomen. SCIGELOVA, SHUTTERSTOCK
- ▼ Een wolfskamer, een van de vele methoden om wolven te vangen. Illustratie uit het 14e-eeuwse jachtboek van Gaston Fébus. BIBLIOTHÈQUE NATIONAL DE FRANCE

Gedode wolven werden soms opgehangen aan bomen of galgen. Onduidelijk is of het hierbij alleen ging om afschrikking van andere wolven. In de middeleeuwen kwamen in Europa dierenprocessen voor, maar zoiets is voor de wolf uit onze streken niet bekend. Wolvenbomen waren er ook in de provincie Utrecht, zoals bij kasteel Kronenburg bij Loenen aan de Vecht. Daar werden de gedode dieren opgeknoopt aan twee zware eiken die de oprijlaan flankeerden, volgens Nicolaas van der Monde.

Wolvenplagen en -premies

De wolvenplagen tijdens de Opstand en de Tachtigjarige Oorlog troffen niet alleen het vee, maar maakten vele dodelijke slachtoffers onder de inwoners van Vlaanderen, vooral in de streek rond Gent, Kortrijk en Oudenaarde. Hoewel de wolvenplagen zich ook uitstrekten over andere delen van de Lage Landen, werden daar nauwelijks slachtoffers gemeld. Boven de grote rivieren is er uit die tijd maar één dodelijk wolvenslachtoffer bekend, 'een jonck schamel meysken' dat werd 'verschuert ende ommegebracht' tijdens de Utrechtse wolvenplaag van 1590. Ook in 1646 viel nog een dodelijk slachtoffer: een jager zou in de omgeving van De Bilt door vier wolven zijn aangevallen en zelfs tot op de botten zijn afgekloven.

Vanaf de late middeleeuwen werden in de Lage Landen premies uitgelooft om wolven op te sporen en te vangen. Een gedode wolf of een bepaald deel ervan moest dan meestal als bewijs worden getoond om de premie te kunnen innen. Vaak werd bij deze premies onderscheid gemaakt naar geslacht en leeftijd van de dieren. Dat gebeurde overigens niet bij de regeling die in 1588 in het Sticht werd vastgelegd. Er werd toen dertig gulden uitgelooft voor iedere geschoten wolf, ongeacht geslacht of leeftijd. Vier jaar later steeg dit bedrag zelfs naar 60 gulden, maar werd er wel bij vermeld dat het dode dier moest worden getoond aan de Staten, wat eerder kennelijk nog niet vereist was. Het was dan ook een bedrag waar de meesten mensen

maanden voor moest werken. Een nest met jonge wolven leverde de vinder overigens tien gulden per dier op. De premies varieerden afhankelijk van de dreiging en de beschikbare middelen. Voor de eerdergenoemde wolf die in 1598 bij de Catharijnepoort werd gevangen, gold een premie van dertig gulden. Over de uitbetaling daarvan ontstond discussie, want de Staten van Utrecht vonden dat het stadsbestuur de premie moest betalen. De stad schoof de zaak echter af op de 'geregten van St. Catharijne, Lijnpad, de Hoge en

▲ In de strenge winter van 1598 werd bij de Catharijnepoort in Utrecht een wolf ontdekt en onder de brug gevangen. Tekening door Esaias van de Velde, circa 1620.

RKD - NEDERLANDS INSTITUUT VOOR KUNSTGESCHIEDENIS

▼ Kasteel Kronenburg (links) bij Loenen aan de Vecht, waar in de 17e eeuw gedode wolven werden opgehangen aan bomen langs de oprijlaan. Schilderij door Nicolaes Berchem, circa 1650.

FONDATION CUSTODIA, COLLECTION FRITS LUGT

Lage Weide', want het dier bevond zich nog buiten de poort. Na de dood van de eerdergenoemde jager in De Bilt in 1646 werden weer aanzienlijk hogere premies uitgelooft: honderd gulden voor een reu, honderdtwintig gulden voor een wijfjeswolf en 32 gulden voor een jonge wolf.

Grote wolvenjachten

Behalve met premies werd de wolf bestreden met georganiseerde jachten. De oudst bekende wolvenjacht 'in den lande van Utrecht' vond in 1431 plaats. Deze jacht werd met klokgelui bekendgemaakt, wat erop wijst dat de bevolking als drijvers werd ingezet, wat ook later vaak gebeurde. In de tijd van de wolvenplagen in de 16e en 17e eeuw waren de jachten nog veel grootschaliger en werden de inwoners van hele landstreken letterlijk opgetrommeld. Massale jachten waren er in de jaren 1592 en 1593. Deze duurden dagenlang en inwoners van bijna alle Utrechtse steden en dorpen deden er aan mee. Het doel was om grote gebieden in één keer van wolven te zuiveren, en daartoe vond soms ook afstemming plaats tussen gewesten. De zeer grote wolvenjacht in Utrecht van 1592 werd bijvoorbeeld voorafgegaan door een drijfjacht in Holland in de buurt van Amsterdam en

gevolgd door een jacht in het Gelderse gebied ten oosten van de Grebbeberg. Bij de grote wolvenjachten werden zogenoemde wolfsnetten ingezet, waarlangs de dieren in een bepaalde richting konden worden gedreven, bijvoorbeeld naar een vangkuil of een hinderlaag met jagers. In 1593 liet jonkheer Gijsbert van Hardenbroek, maarschalk van het Utrechtse Nederkwartier, ten minste 1.000 vadem (circa 1.800 meter) aan wolfsnetten maken. Deze werden in delen opgeslagen in de dorpskerken van Tienhoven, Westbroek, Kortenhoef,

▲ Een jager door wolven verslonden bij De Bilt in 1646. Uit *Staatkundige Historie van Holland* deel 49, 1780. UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

▼ Jacht op wolven met behulp van wolfsnetten, 16e-eeuwse prent door Étienne Delaune. RIJSMUSEUM, AMSTERDAM

Vinkeveen, Loenen en Lopik. Ook was er opslag bij Huis te Abcoude, Huis ter Aa bij Breukelen en Huis ter Haar (kasteel De Haar). Vermoedelijk heeft ook het Utrechtse Overkwartier in dezelfde tijd nieuwe netten aangeschaft. Bakens in het veld dienden tijdens de jacht voor de oriëntatie van de drijvers en molenaars gaven aan de jagers door waar de wolven naartoe trokken. De grote wolvenjacht op 14 april 1592 vond plaats onder eindverantwoordelijkheid van stadhouder prins Maurits. De Gedeputeerden van Utrecht hadden voor deze drijfjacht een gedetailleerd plan opgesteld, dat sterk leek op een militaire operatie. Alle inwoners uit de vier kwartieren van het Sticht, met uitzondering van behoeftige personen boven 60 jaar en kinderen onder 14 jaar, moesten zich bij zonsopgang melden bij hun rotmeesters (buurthoofden) of schouten, waarna men op weg ging naar de verzamelpunten voor de drijvers. Alle mogelijke slag- en steekwapens waren toegestaan, maar geen vuurwapens en jachthonden, om ongelukken te vermijden. Op twee plaatsen werden wolfsnetten opgesteld, in het westen nabij Breukelen aan de Vecht en in het oosten op de Amerongse Berg. Drijvers uit verschillende plaatsen voegden zich samen tot grotere groepen om de wolven langs de netten op te jagen naar de jagers. In het Gooi moesten vele sloten en kanalen worden overgestoken, waarvoor bootjes klaarlag. Wolven die via de Vecht probeerden te ontkomen, werden ook met bootjes opgevangen en doodgeslagen. Dieren die bij de Amerongse Berg wisten te ontsnappen, werden aan de andere kant door Gelderse jagers opgewacht. Ruim een jaar later, op 30 april 1593, werd er opnieuw een grote wolvenjacht gehouden.

Kennelijk waren de ervaringen van het jaar daarvoor reden om het nu anders aan te pakken. Sommige gebieden werden al een dag eerder afgejaagd en slechts boeren werden nu als drijvers opgeroepen. Omdat de vorige jacht nogal chaotisch was verlopen, werd nu alleen nog in de richting van de Amerongse Berg gejaagd.

Verdwijning en terugkeer

In de loop van de 17e eeuw nam het aantal vermeldingen van wolven in Utrecht geleidelijk af. Een opleving was er nog in 1646, vooral in het Overkwartier, waar veel varkens en schapen werden doodgebeten. Ook vond bij De Bilt het eerdergenoemde dodelijke incident plaats met een jager. Gerard Ploos van Amstel, jagermeester van Utrecht, stelde daarop voor om een generale wolvenjacht te houden. Hij kreeg toestemming van Gedeputeerde Staten om een plan te maken, maar toen de omvang en de kosten van de onderneming eenmaal duidelijk waren, werd die snel weer afgeblazen. Het bleef bij een verhoging van de wolvenpremies. Daarna zijn er in de provincie Utrecht nog maar enkele meldingen van wolven genoteerd. Na 1680 ontbreken die zelfs helemaal, hoewel volgens de overlevering nog rond 1775 een wolf op de heide bij Driebergen zou zijn gezien. In de loop van de 18e eeuw was de wolf nagenoeg verdwenen uit grote delen van uit Utrecht en Gelderland ten noorden van de grote rivieren. Voor het eerst sinds zeer lange tijd huist er tegenwoordig weer een wolf op de Utrechtse Heuvelrug. Dat roept enthousiasme, maar ook vragen op. Het boek van Van Heugten geeft daar geen directe antwoorden op, maar biedt een historisch perspectief op de relatie tussen mens en wolf.

Literatuur

- Wim van Heugten, *De wolf in de Lage Landen. Een historisch overzicht* (Utrecht 2023).
- Nicolaas van der Monde, 'Wolvenjagt in de provincie Utrecht', *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht* 6 (1840), p. 57-65.
- J.J. Ploos van Amstel, 'De jacht in het zeventiende-eeuwse Utrecht', *Nederlandse Jager* 91 (1986), p. 482-483.
- E.M.A. Timmer, 'Wolvenjachten in Utrecht tijdens de Republiek', *Maandblad Oud-Utrecht* 5 en 6 (1931), p. 42-44 en 57-59.

Overige bronnen zijn te vinden in het boek van Van Heugten, waarop dit artikel is gebaseerd.

- ▼ Muurschildering van een wolf en een geschrokken katje aan de Adelaarstraat in Utrecht, gemaakt door Rob Heerdink naar aanleiding van een wolf in Drenthe, 2015. DICK GOOSEN, HET UTRECHTS ARCHIEF

De apotheek van Anthony d'Ailly in Amsterdam, geschilderd door Johannes Jelgerhuis, 1818. RIJKSMUSEUM

De Biltse doldrank uit Woerden

In de 19e eeuw was er in Woerden een kruidendrank te koop als remedie tegen hondsdolheid. Het product werd eerder vervaardigd in De Bilt, zodat de doldrank algemeen bekend stond als 'Biltsche drank'. De samenstelling was geheim, maar desondanks genoot het middel het vertrouwen van velen, onder wie aanvankelijk ook medici en bestuurders. Gaandeweg nam echter het wantrouwen toe. Na de ontdekking van Louis Pasteur bleek het drankje nutteloos.

Kees Floor werkte onder andere bij het KNMI in De Bilt. Thans publiceert hij vooral over lokale en regionale historie.

In grote delen van Europa had men in vroeger eeuwen te maken met hondsdolheid, een dodelijke ziekte met een akelige afloop. Men

liep het meestal op na een beet, krab of lik van een dolle hond. In een vergevorderd stadium van de ziekte kan de ongelukkige een grote afkeer en angst ontwikkelen voor (het drinken van) water. Om die reden werd hondsdolheid ook wel watervrees genoemd. Bij uitbraken van de ziekte zagen lokale en

provinciale overheden zich soms genoodzaakt in te grijpen. Honden moesten aan de ketting of worden voorzien van een degelijke muilkorf. Dieren die de verschijnselen van hondsdolheid vertoonden en loslopende honden moesten direct worden afgemaakt. Om sterfgevallen door hondsdolheid of angst daarvoor te voorkomen, waren dergelijke maatregelen alleen echter onvoldoende. Er was ook behoefte aan middelen en behandelingen om de ziekte te voorkomen of te genezen. Men ging ervan uit dat de ziekte werd veroorzaakt door een vergif dat bij de beet door een schuimbekkende, dolle hond in het bloed terecht kwam. Het was dus zaak de wond goed te behandelen, bijvoorbeeld door het gebied rond de wond uit te snijden, er een geschikt kruid op te leggen of met een heet ijzer te bewerken. De regel 'zachte heelmeeesters maken stinkende wonden' werd genadeloos toegepast. Ook moest de wond worden

De Dulle-Hond

uitgespoeld met een bewezen effectief middel. Dat kon zout water zijn of wijnazijn, maar ook talrijke kruidendrankjes deden dienst. Daarnaast werden dergelijke drankjes ingezet voor inwendig gebruik om de ontwikkeling van hondsdolheid bij slachtoffers van een hondenbeet te stoppen of te vertragen. Die drankjes waren bedoeld voor mens en dier.

Geheim recept uit De Bilt

De recepten van de drankjes waren vaak geheim. Daardoor vormden de doorgaans als onfeilbaar bestempelde behandelingen tegen hondsdolheid en watervrees een aantrekkelijke bron van inkomsten voor degenen die voorgaven over zo'n geheim te beschikken. Iemand die zo'n arcanum uiterst succesvol wist uit te baten, was gerechtsbode, herbergier en landbouwer Jan de Waal (±1677-1752) uit De Bilt. Hij beschikte over het recept van de zogeheten Biltse drank, ook wel Biltse kookdrank of Biltse doldrank genoemd. Vanaf ongeveer 1700 werd dit als geneesmiddel gepresenteerde kruidendrankje in De Bilt vervaardigd en per botteltje (fles) verkocht. Een handleiding voor gebruik was bijgevoegd.

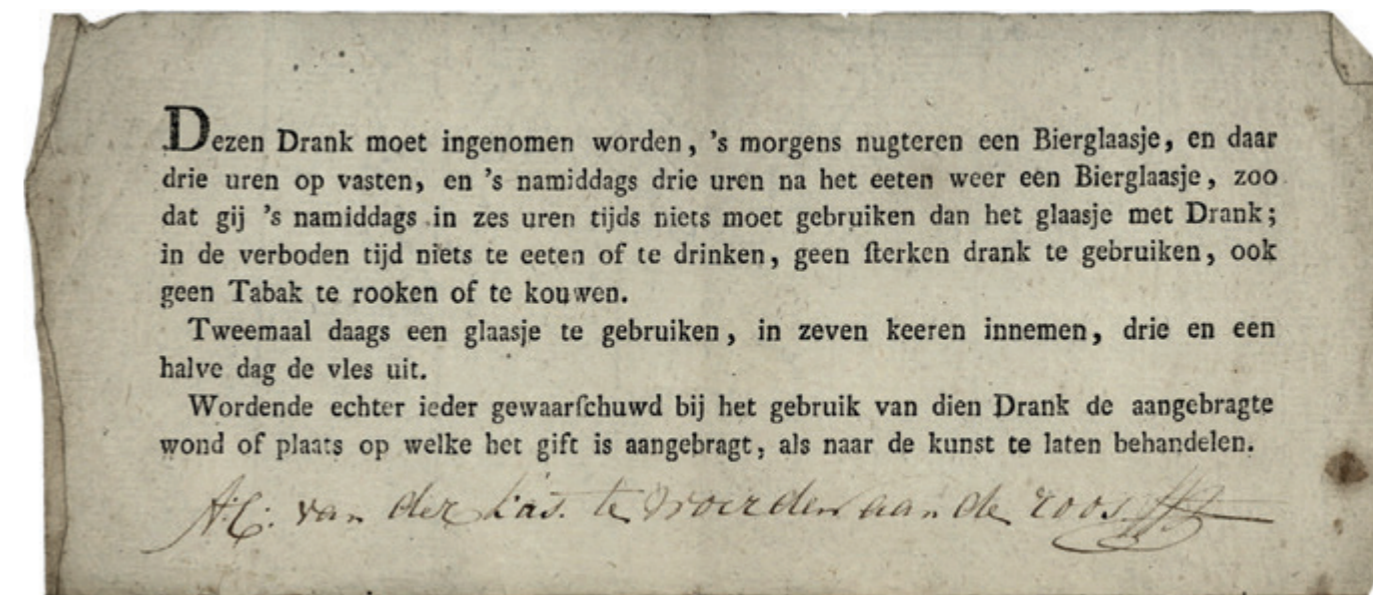
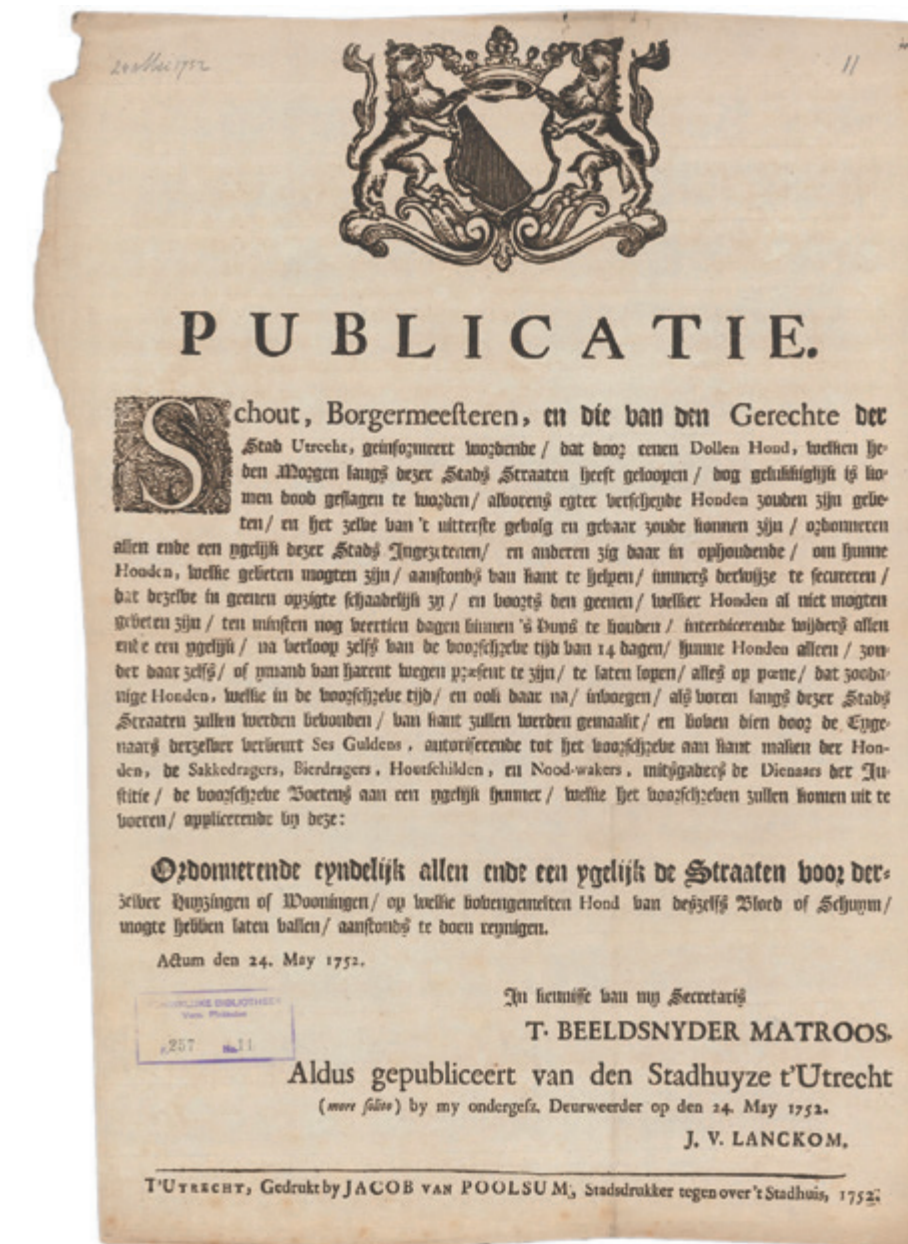
De Biltse drank was in de 18e eeuw uitsluitend in De Bilt te verkrijgen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het verhaal van Hendrik Jan Warsink uit Amsterdam. Hij was gelikt door een dolle hond en begon verschijnselen van hondsdolheid te vertonen. Hij begaf zich op 15 juni 1778 per schuit naar Utrecht en ging vandaar door naar De Bilt

om daar de drank tegen dollehondsbeten te gebruiken. Hij dronk twee glazen en kwam tot rust. De dag daarop vertoonde hij echter de symptomen van watervrees en werd hij, twee minuten nadat hij nog met een chirurgijn had gesproken, dood op zijn stoel gevonden. Warsink vormde een huishouden met Juliana Mulder en haar zoon Paulus. Beiden kregen de Biltse drank toegediend, maar ook bij hen mocht het niet baten. Hoewel de samenstelling van de Biltse drank geheim was, probeerden sommigen daar toch achter te komen, vaak om een graantje mee te pikken van het kassucces, maar ook uit wetenschappelijke belangstelling of omwille van een betaalbare gezondheidszorg. Een eerste aanknopingspunt vormde een receptenboek uit 1723 met daarin een remedie tegen honds-dolheid, gevolgd door de tekst: 'Dit is hetzelfde recept dat men te Utrecht aan de Bildt en in Gelderland op het dorp Heerden bij chirurgijn dr. Proper gereed maakt en voor onfeilbaar verkoopt en gebruikt.' Een alternatieve samenstelling van de Biltse doldrank werd in 1781 geopperd door David van Gesscher, heelmeeester van het St. Pietersgasthuis te Amsterdam. Hij vermoedde dat het een klassiek recept was, ontleend aan een geneeskundig werk uit 1642 van de Dordtse arts en schrijver Johan van Beverwyck. Van Gesscher had de Biltse drank vergeleken met een volgens dit recept vervaardigde drank. Hij vond geen verschillen in kleur, reuk, smaak en zuurtegraad. Wel bleek de Biltse drank een etmaal langer houdbaar.

- < Dolle hond uit het *Huishoudkundig handboek voor den stedeling en landman*, 1800. [BURGERSDIJK EN NIERMANS AUCTIONS](#)
- > Publicatie van de stad Utrecht met maatregelen tegen de verspreiding van honds-dolheid, 24 mei 1752. [KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK](#)
- ✓ Guichelheil, 'vanouds aangeprezen tegen honds-dolheid', afgebeeld in *Flora Batava*, 1800. [KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK](#)
- ✓ Bijsluiters bij de Biltse drank tegen honds-dolheid, ondertekend door 'A.C. van der Kas te Woerden aan den Roos', circa 1816. [HAAGS GEMEENTEARCHIEF](#)

Als belangrijk bestanddeel van de Biltse drank werd vaak het kruid guichelheil genoemd, onder anderen door de Amsterdamse chirurgijn Frederik Buchner. Hij publiceerde zijn 'recept voor de rasernye' in 1788, verklaarde dat het identiek was aan dat van de Biltse drank en zette zich sterk af tegen de geheimhouding van recepten voor honds-dolheid: 'Het voordeel toch dat een enkel Persoon, Familie of zelve een geheele Plaats heeft, kan niet opweegen tegen het verlies van een eenig mensch door het gemis van dit middel.' Buchner begreep ook niet dat zo'n probaat medicijn nog niet gekocht was door een vorst of een overheidsinstantie, om het vervolgens voor algemeen gebruik vrij te geven. Voor een bezitter van een onfeilbare remedie tegen de honds-dolheid zou dat ook een aantrekkelijk verdienmodel kunnen zijn. Bovendien waren daar al precedentes van. Zo hadden de Staten van Friesland in 1731 de beschikking gekregen over een recept van een zekere mevrouw Hycke Botes uit Ferwerd tegen honds-dolheid. Als tegenprestatie kreeg ze een pensioen voor haarzelf en voor haar zoon. De Staten van Gelderland hadden in 1744 van ene mevrouw Retra uit Doesburg een 'geheim en gereputeert' recept verkregen dat 'sedert Jaaren herwaarts met goed succes gebruykt was'.

Als beloning zetten de Staten een lijfrente van 500 gulden vast voor elk van haar beide dochters. Frederik de Grote, koning van Pruisen, kocht in 1777 'uit waare menschenliefde, voor een aanzienlyke som gelds, van een landsman in Silesien, een geneesmiddel tegen den beet van een dolle hond, welk door langduurige ondervinding, probatum [effectief] was bevonden'. Zoiets had men met de Biltse drank toch ook kunnen doen, moet Buchner hebben gedacht.

Naar Woerden voor de Biltse drank

Na de dood van recepthouder Jan de Waal was de exploitatie van de Biltse drank voortgezet door zijn zoon Albertus de Waal (1734-1775). Zijn weduwe, de uit Woerden afkomstige Aafje Oostrum (1741-1797), zette later de handel voort. Haar overlijden in 1797 betekende het einde van de productie en verkoop in De Bilt van de inmiddels befaamde kruidendrank tegen hondsdolheid. Toch was daarmee het doek voor de Biltse kookdrank nog niet gevallen. Het recept kwam in handen van de volgende generatie. Maria de Waal (1765-1816), een dochter van Albertus en Aafje, nam het stokje over. Ze was in 1788 getrouwd met de Woerdense meester-pannenbakker Kornelis van der Kas. Vanaf 1 mei 1801 werd de doldrank uitsluitend nog in Woerden vervaardigd en verhandeld. Na de dood van Maria de Waal plaatste haar oudste zoon Albertus Cornelis van der Kas (1793-1871), herbergier en koffiehuisouder te Woerden, meteen een advertentie in de *Opregte Haarlemsche Courant*: 'Den Ondergetekende, door het overlijden zijner Moeder, de Weduwe Kornelis van der Kas, ingevolge Contract, *alleen*, gekomen zijnde

in het bezit van het onfeilbaar Recept tegen de Dollehondsbeet, in het bereiden van welk Recept hij zijne Overledene Ouders zedert lange Jaren heeft geadsisteert; adverteerd hier mede, dat door hem met het bereiden en debiteren van gemelde *Doldranken* wordt gecontinueerd. Damlust, onder Woerden, den 10 December 1816. A. C. van der Kas.' In de 19e eeuw moest men dus naar Woerden om de Biltse drank te bemachtigen. Ook inwoners van De Bilt moesten voor de naar hun dorp genoemde drank daarheen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het verslag van de hondsdolheid van Biltenaar Hendrik van Woudenberg, die op Eerste Kerstdag 1801 aan de ziekte overleed. Volgens het overzicht van de kosten die zijn ziekte met zich mee had gebracht, leverde Kornelis van der Kas tien flessen van de Biltse kookdrank à 2,60 gulden per stuk; een inwoner van De Bilt declareerde een bedrag van 1 gulden 19 stuivers en 4 penningen voor het ophalen van die flessen uit Woerden.

- < Muilkorf voor een dolle hond, 19e eeuw. UNIVERSITEITSMUSEUM UTRECHT
- ✓ Bord dat waarschuwt voor heersende hondsdolheid, circa 1900. UNIVERSITEITSMUSEUM UTRECHT
- > Louis Pasteur ziet toe op een inenting tegen hondsdolheid. Franse prent, 1885. POSTERAZZI

Andere gevallen geven ook aan dat men naar Woerden moest afreizen om de Biltse drank op te halen. Zo werden op 8 april 1847 in Vlaardingen landbouwer In 't Veld en een van zijn knechten talloze malen gebeten door een dolle hond. Niet veel later op die dag ondergingen tuinman Kloosterman en zijn dochter eenzelfde lot. De volgende ochtend reden beide heren zo snel mogelijk naar Woerden om daar het 'beroemde middel tegen de watervrees' te gaan halen. Ook toen in de gemeente Hof van Delft op 14 oktober 1865 de zoon van landbouwer L. Romeyn gebeten werd door een dolle hond, stuurde men iemand naar Woerden om de Biltse drank te halen. En toen op 12 augustus 1872 Pieter Verdouw uit Nieuwerbrug, die op zijn zevende verjaardag een hondje cadeau had gekregen, door die hond gebeten was, ging men een dag later naar het in dit geval gelukkig nabijgelegen Woerden om een doldrank voor hem te halen. In de grote steden was men voor wat beschikbaarheid van de Biltse drank betreft, beter af dan elders in het land, zeker in de tijd dat medici en overheden nog het volste vertrouwen in het middel hadden. In Amsterdam was de Biltse drank vanaf de jaren 1790 verkrijgbaar in de Stads-apotheek en in het Gasthuis. De overheidsmaatregelen om het aantal honden terug te dringen en zo de hondsdolheid te bestrijden, waren mede een gevolg van het feit dat de apotheken de Biltse drank niet aan konden

slepen, zo groot was de vraag. In Haarlem was de Stads- en Gasthuis-apotheek vanaf 1803 verplicht de Biltse geneesdrank tegen de dollehondsbeet op voorraad te hebben. Datzelfde gold in Alkmaar vanaf 1829. Ook in de apotheek van Den Haag kon je het krijgen. In de apotheek van Hoorn stond het middel eveneens verplicht op de plank, ondanks het feit dat de plaatselijke chirurgijns en apothekers geen heil zagen in het middel. Omdat de Biltse doldrank niet lang bewaard kon worden, betekenden de plekken waar de drank op voorraad gehouden moest worden gegarandeerde afzet voor Albertus van der Kas.

Volkomen nutteloos

Over de Biltse drank werd aanvankelijk vaak met lovende woorden gesproken, ook al waren er gevallen bekend waarin het middel niets had uitgehaald. Gaandeweg was het wantrouwen echter toegenomen. In een dispositie van de Minister van Eeredienst en Binnenlandse Zaken uit 1809 stond al de volgende waarschuwing: 'Men moet zich op de Biltse Drank, ingeval iemand door een Hond mogt gebeten zijn, alleen niet verlaten, maar voorzigtig handelen, door zoo spoedig mogelijk eenen deskundigen te raadpleegen, ten einde ook gebruik te kunnen maken van andere door de latere Geneeskundigen voorgestelde, en misschien meer werkzame inwendige middelen...'. Na een geval waarin de Biltse drank de dood van een patiënt weer niet had voorkomen, deed de Amsterdamse medicus Gerard Suringar in 1839 een vergelijkbare waarschuwing uitgaan: '...om aan zijne niet geneeskundige stadgenoten te berigten dat ook deze patiënt weder even vruchteloos als acht in vroeger jaren door hem in het Gasthuis behandelde lijdens aan watervrees, van den beginne af de zoogenaamde Biltse drank als voorbehoedmiddel gebruikt heeft, terwijl eene doelmatige plaatselijke behandeling, dadelijk of spoedig na de verwonding, waarvan het onfeilbare nut herhaalde malen, ook in het Gasthuis, gebleken is, verzuimd was geworden.' In 1850 besloot de Haagse apotheek de Biltse drank niet langer op voorraad te

houden of te verkopen. Wie het wilde hebben moest voortaan zelf naar Woerden gaan. Drie jaar later verzocht de Rijks-overheid de provinciebesturen om aan alle gemeenten door te geven 'dat volgens het oordeel van erkende deskundigen de zogenaamde *Biltse drank* als specifiek middel tegen dollen hondsdolheid geen vertrouwen verdient.' Veel duidelijker kon men toch niet zijn. Desondanks was het middel daarna nog zo'n dertig jaar verkrijgbaar, eerst in Woerden en uiteindelijk in Rotterdam. Het is opmerkelijk dat ook de overheid in 1853 nog steeds de naam 'Biltse drank' gebruikte. Kennelijk was dat een ijzersterk merk, ondanks het feit dat het product al meer dan vijftig jaar in Woerden werd vervaardigd. De Woerdenaar Albertus van der Kas zette de productie en verkoop van de Biltse doldrank voort tot aan zijn overlijden op 27 december 1871. Nog kort voor zijn dood adverteerde hij met zijn product. De drank was toen al veel van zijn status als onfeilbaar geneesmiddel kwijtgeraakt. Toch deed zijn zoon en naamgenoot (1830-1886) nog een poging het recept uit te baten. In 1872 liet hij namelijk nog van zich horen via een advertentie in de *Goessche Courant*. Drie jaar later verhuisde

hij naar Rotterdam. In 1882 adverteerde hij nog steeds met zijn kruidenmengsel, ditmaal in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* met de alleen bij hem verkrijgbare 'Biltse drank'. Daarna heeft men van die meer dan 180 jaar oude kookdrank en zijn uitbaters weinig meer vernomen. In 1885 toonde de Franse natuur- en scheikundige Louis Pasteur aan dat hondsdolheid wordt veroorzaakt door een virus en door een inenting kan worden voorkomen of bestreden. De Biltse kookdrank en vergelijkbare kruidendrankjes bleken volkomen nutteloos. Dat zal ongetwijfeld het definitieve einde betekend hebben van de geruime tijd onbegrepen-succesvolle Biltse doldrank.

Bronnen en literatuur

- P.H. Damstee, 'De Biltse drank tegen dollehondsbeet', *Jaarboek Oud Utrecht* (1959) p. 121-138.
- Kees Floor, 'Biltse drank tegen hondsdolheid', *Argos* 54 (maart 2016) p. 156-159.
- Kees Floor, 'Wonderdrankje tegen hondsdolheid', *Fryslân* (maart-april 2023) p. 22-25.
- G. van Stavel, 'Bestrijding van de hondsdolheid in de 18e en 19e eeuw', *Heemtijdinghen* (juni 2004) p. 37-49.
- Historische kranten via delpher.nl en krantenbankzeeland.nl.

An American in Utrecht

Marskoning John Philip Sousa eenmalig in Tivoli

Op de Wereldtentoonstelling van Parijs in 1900 lieten de Verenigde Staten zich muzikaal vertegenwoordigen door John Philip Sousa, bijgenaamd The March King, en zijn ruim zestig man sterke band. Aansluitend ging de Sousa Band op tournee door Duitsland, België en Nederland. Op vrijdagavond 24 augustus was Utrecht aan de beurt. Wat konden de bezoekers verwachten? Wat zagen en hoorden ze? Het spraakmakende bezoek kreeg nog een Utrechts staartje.

Lutgard Mutsaers is cultuurhistorica van muziek, theater en dans.

De geboren Amerikaan John Philip Sousa (1854-1932) was een zoon van immigranten met Portugese en Beierse wortels. Vader was beroepsmusicus bij de U.S. Marine Band, Amerika's meest prestigieuze militaire harmonieorkest (houtblazers, koperblazers, slagwerk), met regeringscentrum Washington D.C. als standplaats. Het orkest mocht zich 'The President's Own' noemen, vergelijkbaar met het predicaat 'Koninklijk' in ons land. John Philip trad al jong in zijn vaders

voetsporen. Behalve musicus was hij componist, arrangeur en dirigent. Tussen 1880 en 1892 leidde hij de U.S. Marine Band. Voor dat orkest componeerde hij de marsen die hem de bijnaam Marskoning zouden opleveren. In 1890 maakten leden van de U.S. Marine Band voor de kersverse firma Columbia in Washington geluidsopnamen van enkele marsen van Sousa. Columbia bracht die in de handel op cylinders en verkocht de kwetsbare geluidsdragers in een blikje met deksel. Sousa zelf had er niet aan meegewerkt. Hij zag geen brood in wat hij *canned music* noemde, ingeblikte muziek.

Die sessies leverden wel de eerste commercieel succesvolle producten van de Amerikaanse muziekindustrie op. Sousa's 'Semper Fidelis' (geschreven in opdracht van de President), 'The Washington Post' (een feestmars voor de lokale krant) en 'The Thunderer' (naar het stemgeluid van een bekende stadgenoot) gingen de muziekgeschiedenis in als de eerste nummer 1-hits van de Verenigde Staten.

Bandleider en ambassadeur

In 1892 nam Sousa ontslag uit zijn militaire functie om zelfstandig verder te gaan met een professioneel harmonieorkest van burgermusici. Hij begon met vijftig man. Om de Sousa Band financieel draaiend te houden, moest hij er vrijwel dagelijks mee optreden voor betalend publiek. Dat lukte dankzij een topmanager, het uitgebreide spoorwegennet, lokale promotie via affiches en krantenadvertenties en de onstiltbare honger van het Amerikaanse publiek naar muziek. De Wereldtentoonstelling van Chicago in 1893 was het eerste internationale platform van de Sousa Band. Sousa's motivatie was muzikaal en activistisch. Hij had naam gemaakt met marsen, en die bleven ook op zijn repertoire staan, maar minstens zo belangrijk voor zijn missie waren zijn eigen arrangementen van kunstmuziek uit Europa - van de populaire walsen van Strauss tot favoriete fragmenten uit opera's van Wagner, Sousa's

- < Affiche van Sousa's Utrechtse optreden op 24 augustus 1900 aangeplakt op de pomp (en op een muur) in de Breedstraat. Foto door Joh. A. Moesman. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- > John Philip Sousa in zijn uniform als dirigent van de U.S. Marine Band. Portret door John J. Capolino. [LIBRARY OF CONGRESS](#)
- ∨ Sousa's Band op de Wereldtentoonstelling van 1900 in Parijs, op het bordes van het Amerikaanse paviljoen tijdens de uitvoering van 'The Stars And Stripes Forever'. [LIBRARY OF CONGRESS](#)

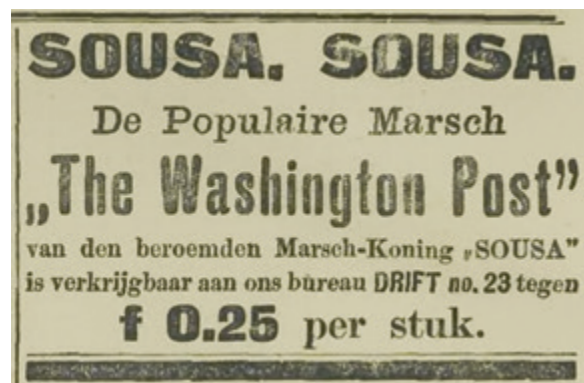

lievelingscomponist. Het resultaat was een unieke eigen sound. Zo bracht hij, naar zijn overtuiging, het beste van het beste in toegankelijke vorm - korte stukken, opbeurend van sfeer, flink tempo - onder de aandacht van muzikaal ongeletterd publiek in eigen land. Tegelijkertijd raakte de reputatie van Amerika als natie zonder eigen hogere kunst en cultuur Sousa persoonlijk, als componist en als patriot. Om die reputatie te weerleggen, wilde Sousa met zijn band op tournee door Europa. Hij stond in 1898 al in de startblokken toen de VS in oorlog raakte met Spanje om Cuba en de Filippijnen. Het leek verstandiger om niet te gaan. In 1900 deed zich een nieuwe kans voor, een gouden gelegenheid. De Amerikaanse overheid vaardigde de Sousa Band als officiële muziekambassadeur af naar de Wereldtentoonstelling in Parijs. Sousa's paradepaardje was zijn relatief nieuwe mars 'The Stars And Stripes Forever', al meteen de officiële herkenningstone van de Verenigde Staten. In Europa kwam Sousa erachter dat een van zijn oudere marsen, 'The Washington Post', daar zijn grootste hit was. Het typisch Amerikaanse element in Sousa's repertoire bestond uit arrangementen van populaire songs en dansnummers uit de entertainmentwereld. Onder de naam ragtime was een nieuw muziekgenre boven komen drijven. Het Afro-Amerikaanse karakter van deze dansritmes en de associatie van ragtime-songs met

blackface-minstrelshows maakte het genre in de VS zelf omstreden. In Parijs was ragtime dé revelatie op muziekgebied. En niet alleen in Parijs. Tussen 5 mei en 26 september 1900 trad de Sousa Band ook op in dertig verschillende steden in Duitsland, België en Nederland. Al met al ging het om 175 concerten voor 175 keer ander publiek. Sousa's eerste Europese tournee markeert het begin van de Eeuw van Amerika. Ook Utrecht maakte er deel van uit.

Warming-up met de two-step

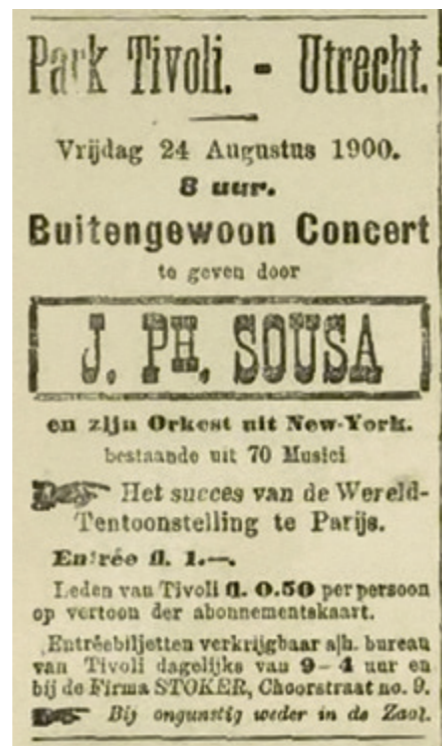
'John Philip Sousa! Die naam bezit een tooverkracht door heel de Vereenigde Staten van Noord-Amerika.' Zo introduceerde dagblad *De Amsterdammer* het fenomeen op 19 april 1896 aan de lezers. 'Op alle schuttingen, op alle plaatsen in de stad, waar ruimte is tot plakken, is zijn meer dan levensgroot portret bevestigd.' Wat Johan Strauss was voor de wals, was Sousa voor de mars. Het genre had bij hem echter de militaire functie. Het was pure populaire muziek. Sousa's betekenis voor de dansmuziek bleek uit zijn succes bij het uitgaanspubliek op Manhattan Beach in Brooklyn, New York. De bezoekers kwamen voor de hotels, de restaurants, het theater, de flaneurboulevard, de dagelijkse vuurwerkshow, en voor de Sousa Band. Tot in de kleine uurtjes dansten ze de two-step, de nieuwste Amerikaanse societydans met eenvoudige looppassen.

De two-step waaide over naar de mondaine centra van Europa als de dans die hoorde bij Sousa's hit-mars 'The Washington Post'. In 1895 had de Sousa Band dit nummer opnieuw opgenomen, en opnieuw kwam het op nummer één. De bladmuziek verkocht als warme broodjes, ook in de export. In Duitsland werd dit nummer verkocht als 'Der Amerikanische Marsch'. In Nederland werd de originele titel gehandhaafd, maar sommige andere Sousa-titels werden wel ver- of hertaald. Een komische blunder was 'De Klokken van Chicago' voor 'The Belle of Chicago' (het mooiste meisje van...). In advertenties, programmaboekjes en recensies bleef die vergissing nog jaren staan. In Utrecht was de bladmuziek van 'The Washington Post' voor een dubbeltje te koop bij de muziekhandels én op Drift 23 aan de balie van drukkerij De Liefde, uitgever van het *Utrechtsch Nieuwsblad*. Voor de bijbehorende dans, de two-step dus, kon je op les. De bekendste dansleraar van Utrecht was Dirk van Bemmel. Samen met zijn echtgenote dreef hij een gymnastiek- en dansschool op Breedstraat 9. Zijn naam stond regelmatig in de krant als leider van het 'bal na' op feestelijke bijeenkomsten van particulieren, clubs en verenigingen in de stad. Vast geen toeval dat er affiches voor Sousa's optreden in de Breedstraat hingen toen het zover was. Op 24 juli 1900 bracht de *Telegraaf* het nieuws: een Amsterdams impresariaat had de Sousa Band gecontracteerd voor een tiendaagse tournee in de tweede helft van augustus. Behalve in Amsterdam zou Sousa ook optreden in Den Haag, Haarlem, Breda, Arnhem (Nijmegen werd later ingelast) en Utrecht. De tournee begon op de dag na het Groot Nationaal Concours van Harmonie- en Fanfare-Gezelschappen van 15 en 16 Augustus in Zeist. Maar liefst 66 orkesten hadden zich daarvoor ingeschreven. Bij een aantal orkesten stonden Sousa-marsen op het repertoire. Het bezoek van de Marskoning viel niet in een vacuüm, integendeel.

Het concert in Tivoli

Utrecht was op vrijdagavond 24 augustus aan de beurt. De Sousa Band zou buiten in Park Tivoli optreden, maar het regende en dus werd het concert verplaatst naar de grote zaal aan de Kruisstraat. De volgende dag kwam het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* met de eerste reactie in de vorm van een impressie door een bezoeker: 'Très très joli was de marschkoning en zijn orkest. Wat!! Hij davert, schettert, slaat bruisend neer, murmelt eenige ogenblikken, gromt zelfs alsof hij zijn orkest onder in plaats van op het podium heeft zitten, klimt dan langs den toonladder weder op, steeds hooger, tot opeens...indonderen de bazuinen, met luid geschetter, in rij opgesteld op het podium, alsof zij het publiek weggeblazen wilden zien, of - de muren van Jericho moesten vallen.'

Het hoge tempo waarin Sousa de nummers er achter elkaar doorheen joeg, het dynamische spel van hard en zacht, de molligheid van de orkestklank, de verrassende bewerkingen van bekende melodieën, de fabelachtige solisten, het ongekend hoge muzikale niveau: de Utrechtse bezoeker vatte de ervaring samen als 'geheel en al Amerikaansch'. Precies de reactie waar Sousa als 'ambassadeur' op uit was. Niet iedere bezoeker liet zich meeslepen. 'Wat een soesa om Sousa,' schreef iemand aan dezelfde krant. 'Alleen omdat het Amerikaansch is.' De maandag daarop kwam het *Utrechtsch Nieuwsblad* met een bespreking. 'De heer Sousa dirigeert rustig en niet zonder elegantie een harmonie-orkest van zeventig man,' aldus de recensent. Twee van hen blonken uit als solisten, de pistonist Herbert L. Clarke en de trombonist Arthur Pryor. Clarke demonstreerde dat hij één toon eindelijk kon aanhouden. Knap, maar smakeloos, was het verdict. Over Amerikaanse showtunes en ragtime-ritmes geen woord. Het meeste applaus oogstten Sousa's eigen marsen en bewerkingen van favoriete melodieën uit het Europese concertrepertoire. De krant lichtte er de *Willem Tell Ouverture* van Rossini uit, met het typerende hoorngeschal en het jachtige tempo, en verder de *14e Rhapsodie* van Liszt, oorspronkelijk een pianocompositie, en hoogtepunten uit *Carmen* van Bizet. De sound van de saxofoonsectie kreeg de kwalificatie 'eigenaardig week'. 'Een vreemden indruk maakt het den heer Sousa te zien dirigeren,' aldus het *Utrechtsch Nieuwsblad*. 'De slingerbeweging der neerhangende armen, het vingerspel der linker hand, de beweging van de hand zelf; dit alles ziet er aanvankelijk vreemd en aanstellerig uit, doch men raakt er snel aan gewoon.'

Zoals gewoonlijk bij Sousa kreeg ook het Utrechtse publiek meer nummers te horen dan aangekondigd. Meteen na elk applaus speelde de band een korte *encore* (herhaling van een iconisch fragment) om onmiddellijk weer door te gaan met het volgende nummer. Bij de uitsmijter, 'The Stars And Stripes Forever', kwam een batterij blazers naar voren om rechtstreeks het publiek in te spelen. 'De bijval was groot en warm. Hoogst voldaan ging ieder huiswaarts.'

De Nederlandse Sousa

Sousa was nog maar nauwelijks het land uit of de 'Nederlandse Sousa' stond op. Zijn naam was Johan Zaagmans. In 1861 was hij in Utrecht ter wereld gekomen als zoon van een Friese muzikant en een Utrechtse zonder beroep. Tot Johans achtste jaar woonde het gezin in de wijk Buiten Catharijne. Voor de muziekopleiding van de buitengewoon getalenteerde jongen verhuisde de familie naar Arnhem. Vanaf 1887 was Amsterdam het werkterrein van Zaagmans. Daar was hij als dirigent verbonden aan de muziekkapel van het 7e Regiment Infanterie, kortweg het Zevende. Zijn band, beter bekend als het Zaagmans-orkest of de Zaagman-netjes, was inzetbaar voor allerlei gelegenheden, militaire en burgerlijke. Zo hadden ze als zichzelf opgetreden in *Een Dolle Boel*, een blijspel met de populaire actrice Fien de la Mar dat ook in de Utrechtse schouwburg was opgevoerd. Zaagmans moet de Sousa Band in Amsterdam gezien hebben in het Paleis voor Volksvlijt. Misschien herkende hij zichzelf in Sousa. In ieder geval was hij bekend met diens muziek, want in no time zette hij met het Zaagmans-orkest een tribuutshow in elkaar onder de titel *Concert à la Sousa*. Met dit programma reisde hij door het land, nog steeds als militaire kapel. Nederland was te klein voor een burgerband, maar wat het Zaagmans-orkest wel met de Sousa Band gemeen had was een vaste stek in de zomer-

maanden. De Tolhuistuin in Amsterdam-Noord was voor Zaagmans wat voor Sousa het Willow Grove Park in Philadelphia was geworden nadat Manhattan Beach was opgeofferd aan stadsuitbreiding. Zaagmans was ook de eerste die Nederlandse marsmuziek opnam en liet uitbrengen, waaronder zijn eigen parademars 'Kees Daar Komt De Nachtwacht'. Voor de Utrechtse universiteit was 1901 een lustrumjaar met juni als de feestmaand. Op 26 juni bood het Corps zijn achterban een *Concert à la Sousa* van Zaagmans aan. Het Utrechtse studentenblad *Vox Studiosorum* kwam er in november van dat jaar uitvoering op terug. In de vorm van een brief aan een medestudent met een andere muzieksmaak spuide een *Vox*-medewerker zijn mateloze bewondering voor Sousa (consequent gespeld als Souza), de enige echte. Sousa was 'de grootste, de machtigste, de meest geniale man dezer wereld. [...] Toen je hem hier in Tivoli had gehoord, was je ook onder den indruk [...] Hou jij Coers, ik neem Souza!' Frits Coers (1870-1937) was een legendarische zanger-schrijver van studentenliederen en levenslang flamboyant Corpslid. Maar dan Sousa: 'Die is tenminste internationaal, die is de god, die deze wereld regeert, de volksman in het groot, de stichter van het wereldrijk. Ik weet heel goed dat Souza net zoveel macht heeft over jou als over mij en ieder ander'. Het geheim van Sousa's muziek, volgens dezelfde scribent, was dat iedereen, van straatjongen tot corpsstudent, er iets bij voelde. Of je wilde of niet, Sousa deed je iets. Zijn muziek kweekte bovendien 'de liefde voor het leger, voor de verdediging van het vaderland.' Er was net een nieuwe uitgave op de markt gekomen van Sousa's mars 'The Washington Post' met een Nederlandse tekst. Het lied (auteur onvermeld) was tekenend voor de fel-nationalistische toon in de media en de politiek ten tijde van de bloedige oorlog tussen de (van origine Nederlandse) Boeren en de Britten in Zuid-Afrika:

▲ De Sousa Band in de bezetting van de tournee door Duitsland, België en Nederland, waaronder Utrecht. Midden, zittend met dirigerestokje: John Philip Sousa. UIT: BIERLEY (2006)

▼ De geboren Utrechter Johan Zaagmans (1861-1944) in zijn stafmuziekuniform. UIT: SMIT (2021)

*Veerkrachtig en vrolijk opmarcheeren
Als trillend het vaandel, vlak ontplooid
Ons corps met z'n schoonste sieraad tooit
Nee, wie dat genot niet kan waardeeren
Wordt nimmer of nooit*

*Een kranig soldaat, neen nooit, neen nooit
En als dan eind'lijk de stafmuziek
In strenge rythmie, modern of antiek
Ons begeleidt met haar frisch geluid
Verlang je naar kruut
Zelfs in tijd van vrede*

*En mocht er ooit een vijand ons genaken
Wij zullen 't vaandel trouw bewaken
Ja, eisch gerust ons goed en bloed
Desnoods ons leven
Wij zijn bereid
Al strijdend voor het vaderland!*

Einde van een tijdperk

Bijna op de dag af een jaar na het optreden van de Sousa Band in Tivoli, vierde Zaagmans zijn 25-jarig jubileum als stafmuziekdirigent van het Zevende. Hij deed dat in Utrecht, zijn geboortestad, zoals het *Utrechtsch Nieuwsblad* niet vergat te vermelden. In 1912 nam Zaagmans ontslag uit militaire dienst. Dat betekende het einde van de

Zaagmannetjes. Hun naamgever vestigde zich in Zeist als muziekleraar, koordirigent en jurylid bij muziekconcoursen. Dirk van Bommel, de dansleraar uit de Breedstraat ten tijde van Sousa's bezoek, stopte in 1916. Zijn status als Bekende Utrechter bleek uit het feit dat zijn opvolger nog jarenlang adverteerde met 'v/h Van Bommel'. Van Bommel eindigde als bons in de wereld van dansconcoursen en rond alles wat te maken had met de professionalisering van zijn branche.

In 1954, honderd jaar na de geboorte van John Philip Sousa, stond het *Utrechtsch Nieuwsblad* nog een keer uitgebreid stil bij de legendarische Marskoning. Geen woord echter over zijn optreden met de Sousa Band in Tivoli op 24 augustus 1900 - al moeten er nog mensen geleefd hebben die er destijds bij waren geweest. In 1960 bracht PROM-Utrecht, georganiseerd door de Stichting Stadsontspanning, verandering in de vergetelheid. De eerste editie trok vijfduizend bezoekers naar de Jaarbeurs voor optredens van militaire bands. Daar en op elke volgende PROM-Utrecht klonk Sousa's 'The Stars And Stripes Forever' als uitsmijter en bis-nummer, net zoals dat zestig jaar daarvoor in Tivoli het geval was geweest.

▲ Ingekleurde prentbriefkaart van Johan Zaagmans en zijn band in de Tolhuistuin in Amsterdam-Noord, 1906.

STADSARCHIEF AMSTERDAM

▼ Nederlandse uitgave uit 1901 van Sousa's mars 'The Washington Post', met de militante tekst. MEERTENS INSTITUUT

Verwijzingen

- De titel van deze bijdrage is een verwijzing naar *An American in Paris* (1928) van de Amerikaanse componist George Gershwin.
- Paul Edmund Bierley, *The Incredible Band of John Philip Sousa* (University of Illinois Press, in de reeks *Music in American Life*, 2006) geldt als het ultieme naslagwerk over Sousa.
- John Smit, *Tussen leger en maatschappij: militaire muziek in Nederland 1819-1923* (Hilversum, 2021) besteedt aandacht aan Johan Zaagmans.

▲ Utrechtse hovenier, afgebeeld op het glas-in-lood in Villa Jongerius door Willem Mengelberg, circa 1939.

STICHTING VRIENDEN VAN HET JONGERIUSCOMPLEX

De katholieke hoveniers van Utrecht en hun kleding

In het depot van het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem liggen een aantal objecten met het label 'hoveniersdracht Utrecht'. De verzameling bestaat uit een jurk, enkele damesmutsjes en negentien tekeningen. Het is kleding die op zon- en feestdagen werd gedragen door de hoveniers (tuinders) die rond de stad Utrecht hun groenten, fruit en aardappelen verbouwden. Alle stukken werden in 1948 gedoneerd door Johanna Theodora de Rijk (1880-1967), weduwe van Cornelis Johannes van der Steen. Over haar vermeldt de collectiebeschrijving dat zij 'het costume nog trouw is gebleven en tegenwoordig als enige tuindersvrouw met de traditionele muts op ter kerke gaat'. Er was dus zoiets als een traditionele dracht van de Utrechtse hoveniers. Wie waren zij en wat maakte hun kleding zo speciaal?

Raymond Uppelschoten publiceert over diverse aspecten uit de geschiedenis van de stad en provincie Utrecht. Meerdere van zijn overgrootouders stammen uit rooms-katholieke Utrechtse hoveniersfamilies.

In de Middeleeuwen verbouwden de hoveniers hun groente en fruit al in de stad. In de loop der eeuwen verplaatsten zij hun warmoesiershoven (hovenierslanden) van binnen de muren naar de buitengerechten zoals Abstede, Pijlsweerd, Tolsteeg en Lauwerecht. Daar verbouwden en oogsten ze hun groenten, fruit en aardappelen en zorgden daarmee dat de groeiende stadsbevolking te eten had. Hoveniers gaven het beroep door van vader op zoon. Kinderen werkten al vroeg mee op het land en leerden zo de mores van het tuindersvak. Ze gingen net voldoende naar school om hun naam onder de pachtaktes te kunnen schrijven. De meeste hoveniers bezaten een klein huisje of huurden dat tezamen met hun 'hof', het bouwland dat vaak direct achter het huis lag. De hoven waren niet groot, soms nog geen bunder of hectare. Voor een optimale opbrengst van de grond werden het hele jaar door verschillende gewassen gekweekt, zoals kool, uien, bieten, prei, aardappelen en spinazie ('spinaot' in het dialect van de hoveniers). Als het ene

gewas nog geoogst moest worden, werd het andere al daartussen gepoot om maar zoveel mogelijk uit het beperkte grondoppervlak te halen. Het was hard werken voor een schamel inkomen. De hovenier werkte van zonsopgang tot zonsondergang op het land. Er was altijd wat te spitten, te poten, te wieden, te sorteren of te verkopen. Dat ging zomer en winter door. Als de boerenkool nog op de 'koude grond' stond, groeide het niet-winterharde gewas al onder het 'platglas', lage broeibakken met een ruit. En als de knechten en meiden al naar huis waren, dan werkten de hovenier en zijn gezin nog regelmatig door. Vanwege het karige inkomen van de hovenier zelf, verdienden zijn knechten en meiden natuurlijk ook maar weinig. Een volwassen man verdiende rond 1900 per dag f 1,60, een wiewster 60 cent. Dat was vergelijkbaar met het inkomen van een fabrieksarbeider, maar zeker in de zomer waren de dagen op de hof veel langer dan de gebruikelijke 10 uur in de fabriek. Eén dag per jaar zetten de hoveniers en hun personeel echter de bloemetjes buiten: op hoveniersmaandag. Op die maandag van de Utrechtse kermisweek (rond 22 juli) hadden de knechten bijgetekend en waren ze (voor-) uitbetaald. Ook de hoveniers en hun gezinsleden trokken naar de stad om het harde

werk even te laten voor wat het was en zich te storten op bier, jenever en losbandig gedrag - dat laatste althans in de ogen van het stads- of kerkbestuur.

Conservatief en gesloten

Buiten die jaarlijkse uitpatting golden de hoveniers als een conservatieve en ook gesloten bevolkingsgroep. Dat had zowel een sociaal-economische als religieuze redenen. Sociaal gezien hielden hoveniers hun eigen wereld in stand door onderlinge huwelijken: hovenierszonen trouwden doorgaans met hoveniersdochters. Meisjes uit de eigen bevolkingsgroep waren immers gewend aan het harde werk op het land en aan de handel langs de weg. Johanna de Rijk, die de kleding schonk aan het Openluchtmuseum, vormde daar ook een bewijs van: zij werkte in 1948 op 77-jarige leeftijd nog ieder dag op het land.

De andere oorzaak van de geslotenheid van de beroepsgroep was het geloof. Hoveniers rondom Utrecht waren bijna zonder uitzondering rooms- of oud-katholiek en trouwden vrijwel altijd binnen de geloofsgemeenschap. De reformatie was aan deze bevolkingsgroep helemaal voorbij gegaan. In de Republiek werd het katholieke geloof oogluikend toegestaan en daardoor konden Utrechtse katholieken naar huis- en schuilkerken in en rond de stad voor de Heilige Mis of een van de sacramenten.

- ▲ Rooms-katholieke hovenier en hoveniersvrouw met hun groentekar op de Maliesingel, 1898. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- Tekening van frontje met dasje bij zondags pak in de Utrechtse hoveniersdracht, 1948. [NEDERLANDS OPENLUCHTMUSEUM](#)
- Hovenier Bastiaan Jongerius rond 1925 met hooggesloten vest en ouderwetse hoge hovenierspet. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ▼ Hovenierszonen op een Utrechtse groentemarkt rond 1910, met kenmerkende hoge petten. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

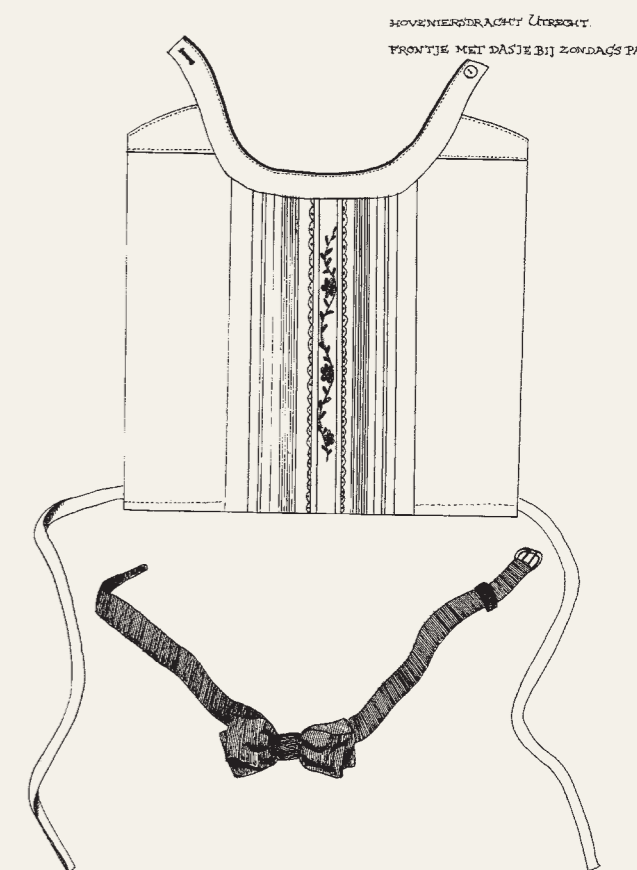
In 1723 kozen Utrechtse katholieke geestelijken na ruim twintig jaar conflicten met Rome een bisschop die niet door Rome werd gesteund. De volgelingen van dit zogenaamde Schisma van Utrecht werden de oud-katholieken, terwijl degenen die een door Rome benoemde bisschop volgden, rooms-katholiek bleven. Sindsdien waren er hoveniersfamilies die strikt oud-katholiek waren, zoals Van Oort, De Rijk en Van der Steen. Dat gold ook voor de eerdergenoemde Johanna de Rijk en haar echtgenoot Cornelis Johannes van der Steen (1878-1943). Rooms-katholiek hoveniersfamilies waren bijvoorbeeld Jongerius, Gresnigt, De Groot, Koot en Miltenburg. Zelden was er een huwelijk tussen leden van beide geloofsrichtingen. Dit zorgde zeker bij de oud-katholieken voor een probleem: er moest binnen de eigen gemeenschap getrouwd worden, maar zij waren met weinig. Daarom werd er meer dan eens dispensatie verleend bij een huwelijk tussen verwanten.

Herkenbare hovenierskleding

Rond 1900 waren de hoveniers door hun kleding duidelijk herkenbaar in het stadsbeeld. Doordeweeks viel dat wel mee, of het moet het zijn geweest doordat de hoveniers niet zo meededen met de stadse mode. Op foto's zien we hen bijvoorbeeld veel langer de ouderwetse hoge petten dragen dan de rest van de stadsbevolking. Die gingen beginnen 20e eeuw over op de platte, zogenaamde Engelse of burgerpet. Hoveniersvrouwen droegen nog lang witte mutsen, waarover straks meer. Maar op zondag viel de hovenier vooral op door zijn zwarte pak (meestal zijn eigen trouwpak) en de hoveniersvrouw door haar eveneens zwarte zondagse japon en nette witte muts. Zo liepen zij met hun kinderen van hun hof buiten de stad naar de parochiekerk. Stadsbewoners droegen op zondag ook een pak, maar veel moderner dan het 'boerse' van de hoveniers. Burgermannen hadden bijvoorbeeld overhemden met een staande kraag en een das. De hovenier hield vast aan zijn hoge zijden pet, zwarte pak en zijn hooggesloten vest. Als het vest lager

gesloten was (zoals tegenwoordig), dan droeg hij daaronder een zogenaamd frontje, een vierkante lap katoen die vaak ook nog geborduurd was. Het werd achter de nek vastgeknoopt en met een lintje onder de oksels door op de rug gestrikt, zodat het netjes recht bleef zitten. Daarover droeg de man een jas met lange panden aan de achterkant, van het model jacquet. In de zakken in de jaspanden stopte hij een tabaksdoos of de kerkboeken. De jas had brede revers en sloot aan de voorzijde met een of twee rijen knopen.

De mannenkleding werd door de conservatoren van het Openluchtmuseum als vrij gewoon gezien, vergelijkbaar met de kleding van de boeren van het Utrechtse platteland. Daarom maakten ze daar alleen tekeningen van. De jurk van de hoveniersvrouw werd wel in de collectie opgenomen, net als de mutsen. De zondagse jurk was gemaakt van stevige zwarte wollen stof en bestond uit een lijfje of bovenstuk met daaraan een wijde rok. Het lijfje had op de schouders en de borst plooiën en zogenaamde passementen (borduurselfs) ter versiering. Het bovenstuk sloot met tien haakjes op de borst, die netjes waren weggewerkt onder een strookje stof. De mouwen waren strak, met alleen een klein pofje op de schouders. Onderaan het lijfje zat een band, met daaraan de grote wijde rok. Daarin was ruim 4 meter stof verwerkt. Middenvoor viel de rok zonder plooiën naar beneden, maar aan de zij- en achterkant was de stof met grote plooiën aan de band gestikt. Zo ontstond een wijde zwarte rok, die tot op de schoenen hing. In een plooi op de rechterheup had de rok een split die het mogelijk maakte om een zak te bereiken. Die had de vrouw om haar middel gebonden, bijvoorbeeld om de kerkboeken in mee te nemen. Over de rok werd een schortje gedragen van zwarte zijde. Bij koud weer droegen de hoveniersvrouwen bovendien nog een wollen schoudermantel, volledig rond, met een opstaand randje als kraag. Zwart was weliswaar de basiskleur voor de hovenierskleding, maar de jurken werden ook wel van bruin, groen of zelfs gebloemd textiel gemaakt.

1 Gerarda Woudenberg (1861-1927) met rooms-katholieke stadsmuts, circa 1912. [COLLECTIE RAYMOND UPPELSCHOTEN](#)

1 Hoveniersvrouw met oud-katholieke stadsmuts of 'roesmuts'. [UIT: VAN DEN BERG \(1937\)](#)

> Werkmuts of marktmuts van de Utrechtse hoveniersdracht. [NEDERLANDS OPENLUCHTMUSEUM, BRUIKLEEN KONINKLIJKE VERZAMELINGEN](#)

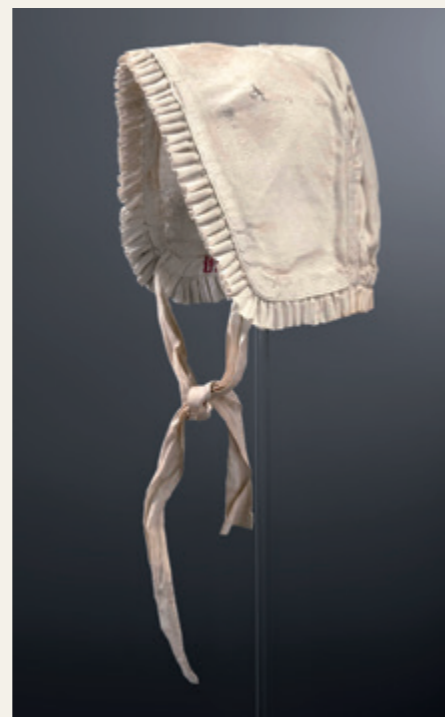
∨ Zondagse hoveniersjurk uit Utrecht. [NEDERLANDS OPENLUCHTMUSEUM, BRUIKLEEN KONINKLIJKE VERZAMELINGEN](#)

Werkmuts, marktmuts en nette muts

De kleding van de hoveniers verschilde van de stadscracht, waarbij de herkenning 'm vooral zat in de vrouwenmutsen. In een tijd dat dames in het straatbeeld voornamelijk hoeden ophadden, droeg de hoveniersvrouw een witte muts. Die was er in drie soorten: de werkmuts of marktmuts, de 'nette muts' of cornet (voor feestdagen en kerkgang) en de stadsmuts.

De werkmuts of marktmuts was een eenvoudige mutsje van katoen of linnen, strak om het hoofd met een strik onder de kin, met maar één geplooid randje rond het hoofd. De nette muts, cornet of 'neepjesmuts' was een rijk versierde kanten bol die het hoofd bedekte met daaraan een geplooid strook, de 'staart' die tot op de schouders lag. De bol werd gemaakt van één stuk kant of tule, die met rijgdraden en bandjes tot een bol werd gevormd. De staart was eveneens van tule en samen met de kanten verlenging aan de onderkant ruim 25 centimeter lang. De breedte van de staart was meer dan een meter, die helemaal gerimpeld werd tot een breedte van zo'n 25 centimeter. Langs de hele voorkant van de muts zat een geplooid rand kant. De muts werd op twee plaatsen vastgemaakt: met twee lintjes in de nek (onder de staart) gestrikt onder de haarknot en met een strikje onder de kin. Die laatste werd wel weggewerkt onder een lichtgroen of lichtblauw lint dat één slag over de hele voorkant van de muts geslagen werd en met een haakje en oogje werd vastgemaakt. De geplooid rand kwam daar natuurlijk onderuit en liet net de voorkant van het haar, netjes in een scheiding, zichtbaar. De cornet van de rooms-katholieken week iets af van de oud-katholieke. Die had geen geplooid rand aan de voorkant, maar was gewoon glad. Onder de cornet werd een zwarte zijden ondermuts gedragen, die vergelijkbaar was met de werkmuts, maar dan zonder randje.

Aan de stadsmuts was de religie van de hoveniersvrouw echter het duidelijkst af te lezen, want er waren rooms-katholieke en oud-katholieke varianten. De rooms-katholieke had een bol van kant of tule, met daaraan een strook kant. De strook was langer dan de bol en het resterende deel was opgerold tot onder het oor, als een soort kokertje van kant. De oud-katholieke muts of 'roesmuts' had een bol die vergelijkbaar was met de rooms-katholieke, maar aan de voorkant zaten vijf rijen van ruches (gerimpelde sierstroken). De ruches werden gemaakt van zogenaamd 'gepijpte' tule: gesteven stof die geplooid werd op een plooraam. De vijf rijen ruches werden zo op de muts genaaid dat de ene deels over de andere viel. Ook aan de achterkant, in de nek, zat een rij ruches. Onder de stadsmuts droegen de hoveniersvrouwen een eenvoudig wit ondermutsje.

De laatste agrariërs

Vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw zaten de hoveniers de stadsuitbreiding in de weg. Op hun gronden werden wijken gebouwd als Wittevrouwen, Sterrenwijk, Tolsteeg. Om hun bedrijf toch voort te kunnen zetten, vertrokken de Utrechtse hoveniersfamilies naar bijvoorbeeld Bunnik, Vleuten, Maarssen, Jutphaas of het Westland en begonnen daar opnieuw met hun tuinderijen. Sommige hoveniers stopten helemaal en openden een groentezaak of werden melkboer.

De verplaatsing van de bedrijven was niet de enige reden achter het verdwijnen van de traditionele hovenier uit Utrecht. De handel veranderde voorgoed in 1905, bij de oprichting van de Vereniging Groente en Fruitveiling Utrecht en Omstreken. Tot die tijd verkochten de hovenier en vooral zijn vrouw en kinderen de geteelde groenten op de marktdagen op het Jacobskerkhof, de Mariaplaats of het plein bij de Weerdbarrière. Ook trokken ze met hondenkarren langs de huizen in hun wijk. Maar de veiling centraliseerde die losse verkoop en ook kwekers van ver buiten de stad konden daar hun groente en fruit aanbieden. Marktdagen waren er nog wel, maar de veiling nam de grote afzet over en die schaalvergroting paste niet meer bij de kleinschalige bedrijven van de Utrechtse hoveniers. Het venten langs de weg bleef overigens wel bestaan. Weliswaar niet meer door de traditionele hoveniers zelf, maar door groenteboeren die vaak uit dezelfde families stamden.

Als we de kleding van de hoveniers van Utrecht vergelijken met de streekdracht van de Utrechtse plattelandsbevolking in dezelfde periode rond 1900, dan is de overeenkomst frappant. De mannenkleding is vrijwel identiek en bij de vrouwenkleding wijken alleen de mutsen af. Boerinnen droegen een muts met twee gesteven punten die langs de slapen omhoog geslagen werden, de zogenaamde vlerken. Bij de rooms-katholieke stadsmuts waren die vlerken opgerold. De stadsmutsen van de hoveniersvrouwen zijn daarmee het meest kenmerkende van de Utrechtse hoveniersdracht.

Door de huidige conservator streekdracht van het Openluchtmuseum is geopperd dat de hoveniers zich waarschijnlijk identificeerden met de boerenstand uit de provincie, daarom dezelfde dracht droegen en dat het etiket 'hoveniersdracht' pas later is gegeven aan hun kleding. Ze waren immers de laatste agrariërs die rond de stad woonden en werkten, tot hun landerijen moesten plaatsmaken voor nieuwe woonwijken. Zo verdwenen uiteindelijk de traditionele hoveniers uit het stadsbeeld van Utrecht en hun kleding in de museumdepots.

▲ Cornelia Johanna van Oort-Verheul met nette muts (cornet of neepjesmuts), circa 1940. [ARCHIEF SINT JACOBUS, UIT: VAN KASTEEL \(2009\)](#)

∨ Boerenstreekdracht in de provincie Utrecht. Detail van een prent uit 1857 door Jan Braet von Uberfeldt naar Valentijn Bing. [RIJKSMUSEUM](#)

Bronnen en literatuur

- Mr. J.H.C. van den Berg, 'Iets over de Utrechtsche hoveniers en de kleding der hovenierschen', *Jaarboekje Oud-Utrecht* (1937) p. 138-149.
- Coen van Kasteel, *Hoveniers, humor en heiligheid. Oud-katholieke hoveniers in Utrecht* (Utrecht 2009).
- *Het Minstroomgebied* (publieksbrochure gemeente Utrecht, 2010).
- Correspondentie en objectbeschrijvingen van de 'hoveniersdracht Utrecht' uit het archief van het Nederlands Openluchtmuseum (collectie streekdracht).

‘Duysterlingen opqueecken in ’t ligt van de zonne der gerechtigheyd’

De Utrechtse Universiteit en koloniale kennis

De universiteit heeft een belangrijke rol gespeeld in het koloniale verleden van Nederland. Niet dat zij zich direct schuldig maakte aan uitbuiting of slavernij, maar zij nam wel deel aan het westerse superioriteitsdenken. De onderontwikkelde bewoner van de kolonies, later de Derde Wereld genoemd, behoefde beschaving. En die werd onder meer geleverd door in Utrecht opgeleide theologen, wetenschappers en ambtenaren. Aldus betoogt universiteitshistoricus en cultureel antropoloog Henk van Rinsum in zijn eind 2023 verschenen boek *Universiteit Utrecht en koloniale kennis*.

Armand Heijnen is historicus en publicist en werkte als redacteur bij de Universiteit Utrecht. Vanaf heden verzorgt hij de boeksignaleringen in dit tijdschrift.

Feitelijk heeft Van Rinsum een geschiedenis van het universitaire superioriteitsdenken geschreven, en daarmee

een belangrijke bijdrage geleverd aan de discussie die momenteel binnen de Universiteit Utrecht woedt over haar aandeel in het slavernijverleden. Vanaf het begin van de universiteit in 1636 richtte de academische belangstelling voor de kolonies zich vooral op de mogelijkheid om te ‘bekeren’. Utrecht leidde gereformeerde predikanten

op die, meestal in het kielzog van de VOC, op zending werden gestuurd. Zij verdiepten zich vaak in de taal en cultuur van het land waar ze gingen werken, om zo de kerstening goed te kunnen verrichten. Vooral arabist en filoloog Adriaan Reland (1676-1718) maakte furore met zijn taal- en islamonderzoek. Zijn oorspronkelijk in het Latijn gepubliceerde boek *De Religione Mohammedica* werd in het Nederlands, Frans, Duits en Engels vertaald. Ook de hoogleraar theologie Gisbertus Voetius (1589-1676) onderwees naast godgeleerdheid ‘oriëntaalse talen’. Een van diens studenten was Johan Basseliers (1640-1689), die zich ten doel stelde ‘niet alleen onse Christen jeugt maar ook die van uytlandsche en ingebore duysterlingen in ’t ligt van de zonne der gerechtigheyd op te queecken’. Met dat citaat laat Van Rinsum treffend zien hoe goedbedoeld maar ook neerbuigend die predikanten overzee trokken.

Botanie en antropologie

In toenemende mate gingen er ook andere wetenschappers mee met interesse in exotische flora en fauna, culturen, talen en

Boekbespreking

religies. De verre reizen stimuleerden zo de ontwikkeling van diverse wetenschappelijke disciplines aan de Utrechtse academie, zoals botanie, filologie, sterrenkunde of cartografie. Om uitheems plantenmateriaal te kunnen verzamelen en bestuderen, werden er - ook in Utrecht - botanische tuinen aangelegd, veelal voorzien van oranjeëien en kassen om de tere planten te laten overwinteren. Van Rinsum laat goed zien dat zich in deze door de Verlichting geïnspireerde activiteiten ook een donkere kant van de wetenschappelijk interesse in de kolonies aandiende. Bij het classificeren van de verschillende soorten werd een rangorde aangebracht die uiteindelijk raciaal zou uitpakken: de Westerse mens kwam bovenaan de ladder te staan, superieur aan de zwarte mens, wat weer bijdroeg aan de rechtvaardiging van slavernij. Aan het begin van 20e eeuw is het onderzoek naar het onderscheid tussen mensen op

basis van fysieke kenmerken - maar deels ook op basis van morele en intellectuele kwaliteiten - zelfs een wetenschap geweest: de fysische antropologie. Dat het Westen qua beschaving hoger op de ranglijst stond dan de gekoloniseerde landen, had volgens Van Rinsum ook tot gevolg dat begerig werd gekeken naar de mogelijkheden van de kolonie om ‘aan ’s lands finantien het meeste voordeel te brengen.’ Dit opende de weg naar het zogeheten Cultuurstelsel in Nederlands-Indië, dat eiste dat op 20 procent van de dorpsgrond gewassen voor export werden geteeld - te regelen door de Nederlandsche Handelmaatschappij. Dit was zeer profijtelijk: in sommige jaren maakten de inkomsten uit het Cultuurstelsel bijna een derde deel van de Nederlandse begroting uit. Voor diezelfde Handelmaatschappij deed de Utrechtse hoogleraar Gerardus Johannes Mulder (1802-1880) chemisch onderzoek

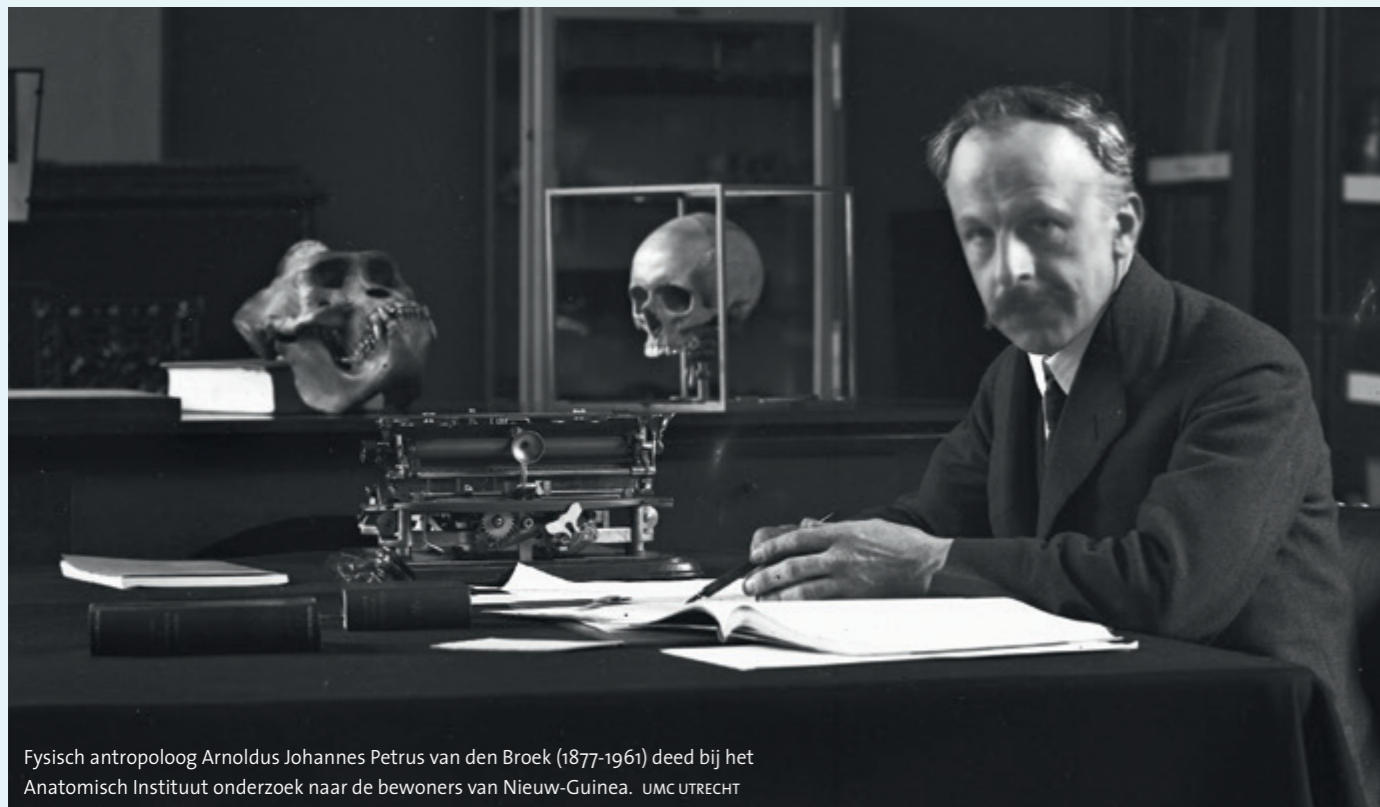

▲ Friedrich Went in het oerwoud van Suriname. [UNIVERSITEITSMUSEUM UTRECHT](#)

< Kaart van West-Java (detail) door Adriaan Reland, 1718. Linksonder zijn zwarte mensen afgebeeld. [NATIONAAL ARCHIEF, DEN HAAG](#)

▼ Speciale kisten voor verzending van planten uit de botanische tuin in Buitenzorg op Java, 1913. Tweede kist van rechts is geadresseerd aan de Hortus in Utrecht. [NATIONAAL MUSEUM VAN WERELDCULTUREN](#)

Fysisch antropoloog Arnoldus Johannes Petrus van den Broek (1877-1961) deed bij het Anatomisch Instituut onderzoek naar de bewoners van Nieuw-Guinea. UMC UTRECHT

naar de kwaliteit van bijvoorbeeld kina en opium, grondstoffen voor geneesmiddelen. Dankzij zijn connecties binnen het Departement van Koloniën kon hij zijn chemisch laboratorium uitbreiden. In de jaren na 1848 werden er tientallen in Mulders laboratorium opgeleide militaire apothekers uitgezonden naar Indië.

Een andere hoogleraar die in de kolonies een grote rol speelde was de bioloog Friedrich Went (1863-1935). Hij was exponent van de zogeheten 'Ethische Politiek' die aan het begin van de 20e eeuw zijn intrede deed, min of meer als vervolg op het Cultuurstelsel. Volgens dit beleid moest de kolonie niet langer gezien worden als louter wingewest, maar moest het 'moederland' iets terugdoen voor de inlandse bevolking als prelude op een te verwachten onafhankelijkheid. Volgens Went had de 'Vaderlandsche Wetenschap' de plicht 'de kolonies op een zoodanig peil van ontwikkeling te brengen, dat Nederland zich met een gerust hart kan terugtrekken, wanneer zij eenmaal rijp zijn zichzelf te besturen.'

Om zijn doel te bereiken stuurde Went studenten en afgestudeerde botanici naar de proefstations in de kolonies om onderzoek te doen. Hij reisde zelf ook meermaals af om deel te nemen aan expedities. Wel was Went opvallend stil over een eventuele noodzaak van het scholen van een Indisch wetenschapspotentieel; het Indische aandeel aan het wetenschappelijk onderzoek bleef lange tijd beperkt tot dat van hulpje in het laboratorium en bij expedities. Sowieso bleef het onderwijs in de kolonies lange tijd een ondergeschoven kind; er was beperkt lager- en voortgezet onderwijs, veelal alleen toegankelijk voor

het kroost van de koloniale overheid. Hoger onderwijs beperkte zich tot kweekscholen, ambtenarenopleidingen en één school voor inlandse artsen. Voor universitaire opleidingen moest een reis naar Nederland worden gemaakt.

Mer à boire

Een apart hoofdstuk wijdt Van Rinsum aan de zogeheten Oliefaculteit die van 1925 tot 1950 ambtenaren voor de kolonies opleidde en die geheel past in de toen fel woedende discussies rondom de Ethische Politiek. (Van Rinsum schreef eerder over dit onderwerp in *Tijdschrift Oud-Utrecht*, april 2021). De Utrechtse opleiding zette zich nadrukkelijk af tegen de Leidse Indologen-opleiding, die al te zeer zou flirten met de ethische ideologie, lees: het bevorderen van toekomstige Indonesische zelfstandigheid. Vooral het bedrijfsleven had moeite met die dekolonisatiegedachte: daar gold nog altijd de slogan 'Indië verloren, rampspoed geboren'. Datzelfde bedrijfsleven initieerde daarom de oprichting van een Utrechtse, conservatieve pendant van de Leidse opleiding. Die kwam onder leiding van de historicus Carel Gerretson (1884-1958), voorheen directiesecretaris van de Bataafsche Petroleum Maatschappij - een van de bedrijven achter de Utrechtse opleiding, waardoor de bijnaam 'Oliefaculteit' haar intrede deed. De opleiding was een succes: in studiejaar 1933-1934 stonden er 138 studenten ingeschreven, vijf jaar later waren dat er al bijna 200, onder wie 19 vrouwen.

Van Rinsum wil graag heel veel kennis met ons delen. Nadeel van deze bijna encyclopedische aanpak is dat door de hoeveelheid

informatie af en toe de rode draad zoek raakt - ondanks zijn pogingen om te rubriceren en te periodiseren. Voordeel is echter dat zijn boek een mer à boire is van wetenswaardigheden, discussies en opinies omtrent het universitair koloniaal verleden en vooral over het daar (nog steeds?) heersende superioriteitsdenken. Gezien zijn passie voor dit onderwerp valt te verwachten dat Van Rinsum het laatste woord daarover nog niet heeft geschreven.

Henk J. van Rinsum, *Universiteit Utrecht en koloniale kennis. Bestuderen, bemeten en beleren sinds 1636*. Zutphen, Walburg Pers, 2023. ISBN 978-94-645-6200-2 351 blz., € 34,99. Open Acces-versie (PDF) via <https://library.open.org>.

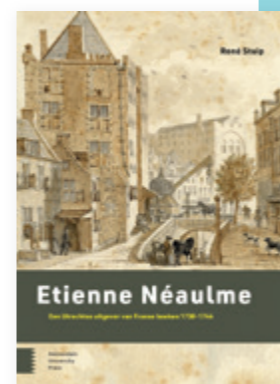
Signalementen

Armand Heijnen m.m.v. Maurice van Lieshout

Studenten in het orkest

Met indrukwekkende uitvoeringen van de opera *Dr. Atomic* van John Adams in de Werkspoorkathedraal en een jubileumconcert met Mahlers *Derde symfonie* in het Concertgebouw vierde het Utrechtsch Studenten Concert (USC) afgelopen jaar zijn 200-jarig bestaan. Tot zulke prestaties, waarmee het USC menig professioneel orkest naar de kroon steekt, waren de eerste orkestformaties onder die naam absoluut niet in staat. Het net verschenen jubileumboek leert ons dat het USC, opgericht onder de vleugels van het Utrechtsch Studenten Corps, in eerste instantie bedoeld was om concerten te organiseren. In de Utrechtse orkesten die daarvoor aangetrokken of samengesteld werden, zaten vaak wel enkele studenten, maar als studentenorkest maakte het USC zijn naam begin 20e eeuw pas echt waar. Tot dan bestonden alleen enkele kamermuziekensembles exclusief uit studenten. Onder de laatste twee vaste dirigenten, Bruno de Greeve en Bas Pollard, groeide het orkest in omvang, kwaliteit en aanzien. De programmering - met groot bezet symfonisch werk en bijzondere lustrumopera's - werd ambitieuzer, de uitvoering professioneler. Tegelijkertijd groeide het USC uit tot een volwaardige studentenvereniging met tal van commissies en activiteiten. Voor de eerste 170 jaar maakten de samenstellers dankbaar gebruik van de jubileumuitgave uit 1993. De eerste hoofdstukken geven een mooi beeld van het Utrechtse muziekleven in de 19e en vroege 20e eeuw met soms eindeloze programma's vol muzikale liflafjes, een elitair concertpubliek, buitenlandse solisten met sterrenstatus en uitvoeringen - regelmatig zonder enkele repetitie - die de huidige toehoorder soms pijn aan de oren zouden doen. Een lijst van dirigenten en alle uitgevoerde orkestwerken completeert het rijk geïllustreerde boek. *MVL*

Tessa van de Warenburg (red.), *200 jaar Utrechtsch Studenten Concert. De geschiedenis van het oudste symfonieorkest van Nederland*. Utrecht, USC, 2023. ISBN 978-90-77030-43-1. 156 blz., € 32,50 (studenten € 22,50), bestellen via usconcert.nl.

Mysterie in Zeist

Rondom het Huijs te Seijst bestaan nogal wat mysteries. Om te beginnen: heeft het eigenlijk wel bestaan? En zo ja: wie waren de bewoners? Was het de voorganger van Slot Zeist? De Zeistenaar en amateur-historicus Ar Stramrood heeft een dappere poging ondernomen om die raadsels op te lossen. Hij probeert een vinger te krijgen achter het wedervaren van het gehele ridderspel van Seijst, te beginnen met Godefrido (rond 1165), via de meer bekende maar nog altijd in nevelen gehulde Godfried (rond 1280) tot aan Jan van Seijst (rond 1460). Het geslacht Van Seijst bestond uit zogeheten ministerialen: dienstmannen van de bisschoppen van Utrecht. Naar Godfried is een laan in Zeist vernoemd; wellicht was deze ridder een van de bewoners van het Huijs. Stramrood maakt in zijn mooi geïllustreerde boek aardige uitstapjes naar de meer algemene geschiedenis van de middeleeuwen; hij geeft informatie over woontorens en ridderhofsteden, over kapittels, wapenschilden en nog veel meer. Nadeel is dat zijn boek door deze aanpak erg fragmentarisch is. Zo heeft hij zich ook ingespannen om alle nazaten van Godfried in beeld te krijgen, niet alleen die uit Zeist, maar ook uit bijvoorbeeld Wijk bij Duurstede

en zelfs tot in het buitenland. Eindigen met een samenvattend hoofdstuk bleek dan ook 'een onmogelijke opgave', constateert Stramrood zelf.

Ar Stramrood, *Het middeleeuwse ridderspel van Seijst*. Bilthoven, eigen beheer, 2023. ISBN 978-9077245-811. 264 blz., € 25,-, bestellen via ar.stramrood@gmail.com.

Boeken in de Minrebroederstraat

Midden 18e eeuw kende Utrecht een flink aantal boekhandelaren, uitgevers en drukkers. Onder hen waren ook uit Frankrijk gevluchte hugenoten, zoals de tot nu toe zo goed als onbekende Etienne Néaulme. De aan de universiteit verbonden docent Franse taal- en letterkunde René Stuip heeft een einde gemaakt aan die onbekendheid. Zijn boek is nogal academisch, wat alleen al blijkt uit het feit dat meer dan de helft ervan bestaat uit bijlagen. Daarmee geeft Stuip weliswaar een gedegen inventarisatie van Néaulme's leven en werken, maar het leest niet echt lekker weg. Néaulme bouwde als uitgever een vrijwel geheel Franstalig fonds op, waarmee hij in Utrecht uniek was. Utrecht telde toen zo'n 800 hugenoten en nog enkele intellectuelen en welgestelden die zich ook graag van het Frans bedienden, maar die groep was te klein om de uitgever van voldoende klandizie te voorzien. Waarschijnlijk was zijn afzetgebied dus groter dan Utrecht. Het fonds bestond grotendeels uit literaire werken, zoals toneelstukken, en enkele historische, theologische of juridische boeken. Verschillende van zijn uitgaves waren in Frankrijk verboden, waaronder periodieken en kranten. Om toch voldoende nering te hebben verkocht hij ook schrijfwaren en loterijbriefjes. Néaulme woonde en werkte aan de Minrebroederstraat, totdat zijn bedrijf failliet ging en hij uitweek naar Paramaribo, waar hij ook is begraven.

René Stuip, *Etienne Néaulme. Een Utrechtse uitgever van Franse boeken 1730-1744*. Amsterdam University Press, 2023. ISBN 978-94-6372-439-5. 264 blz., € 29,99.

Van Schurman in en buiten Utrecht

Eind vorig jaar is er aan de Nieuwegracht, ter gelegenheid van 100 jaar Oud Utrecht, een lantaarnconsole onthuld als eerbetoon aan Anna Maria van Schurman (1607-1678), die bekend staat als eerste vrouwelijke student. Pieta van Beek heeft van de nalatenschap van deze geleerde vrouw haar levenswerk gemaakt. Onlangs verscheen het eerste deel van een nieuwe reeks 'Juweeltjes' over nog relatief onbekende teksten van en over Van Schurman. De eerste, fraai geïllustreerde aflevering bevat een manuscript uit 1851 van mr. J.P. Amersfoort over de kunstcollectie van Anna Maria van Schurman, die hij aantroef in het stadhuis van Franeker en die daar nu nog te zien is in Museum Martena. Van Beek neemt de lezer mee op de zwerftocht door Nederland, Duitsland, Denemarken en Friesland die Van Schurmans kunstcollectie maakte, maar die ook nog decennialang in Utrecht bewaard werd.

Pieta van Beek, *Juweeltjes 1: Onbekende Aanteekeningen van Mr. J.P. Amersfoort over de Anna Maria van Schurman-verzameling te Franeker (1851)*. Ridderkerk, Provily Pers, 2023. ISBN 978-90-833587-1-0. 88 blz., € 49,50, bestellen via pietjvanbeek@hotmail.com.

Hart voor Utrechts erfgoed

LISMAN + LISMAN
ONTWIKKELT EN BOUWT

www.lisman.eu

HERITAGE AUCTIONS EUROPE

Het grootste veilinghuis voor collectibles

Gratis taxatiedagen voor:

MUNTEN
BANKBILJETTEN
POSTZEGELS
MILITARIA
GOUD & ZILVER
SIERADEN
KUNST
ANTIJK

Meer informatie?
www.ha-europe.com

Energieweg 7 | 3401 MD | IJsselstein
030 6063944 | info@ha-europe.com

Nummers nabestellen
of andere publicaties
van Oud-Utrecht
bestellen?

oud-utrecht.nl/webwinkel

8 719327 750780